

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Հիմնադիր Մարմին

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳ

(Նախագիծի առաջին մշակում)

Պատրաստած է

Արեւմտահայութեան Ազգային Գերագոյն Խորհուրդի հիմնադիր մարմինը

Ապրիլ 2021

Ենթակայ է
արեւմտահայ մտաւորականութեան եւ ազգային գործիչներու ստուգման,
ապա
Արեւմտահայութեան Ազգային Գերագոյն Խորհուրդի
առաջին, հիմնադիր համագումարի
քննարկման եւ հաստատման

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ		03
1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ		
1.4. Պատմության դասերը		04
1.5. Անցնող դարաշրջանի ընթացքին՝ Հայկական քաղաքականության դրական եւ բացասական կողմերը		05
2. ԱՐԵՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՆԵՐԻՆԵՐԸ		
2.1. Տարագիր արեւմտահայութիւնը		17
2.2. Գրաւեալ տարածքներուն մէջ ապրող արեւմտահայութիւնը		18
3. ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ՈՒ ԱՐԵՄՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ		
3.1. Սովետական շրջանէն առաջ (1918-1920)		19
3.2. Սովետական Հայաստանի ժամանակ		20
3.3. Անկախութեան տարիներուն		21
4. ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԷԿ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ		
Հարցադրումներ		24
4.1. Ամբողջականութեան հիմքերը		25
4.2. Ամբողջականութեան սպառնալիքները		25
5. ՀԱՅՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԸ ԱՅՍՕՐ		
5.1. Հայութիւնը ի՞նչ կակնկալէ արտաքին աշխարհէն		31
5.2. Արեւմտահայութեան Ծրագիրը		33
ԱՐԵՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԵՑԱՎԱՐԳԻ ՆԱԽԱԳԻԾ		36
ԿԵՐՋԱԲԱՆ		50
ՀԱԻԵԼՈՒԲԾ (Ա) - ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ		
1.1. Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ու անոր դերը Հայոց պատմութեան մէջ		49
1.2. Հայաստանի քաղաքական ձեւաւորումն ու անոր դերը Հայոց պատմութեան մէջ		53
1.3 Դասական պատմութեան էջերուն մէջ՝ թաքնուած քաղաքական իրողութիւններ		63

Համագործակից
**ԱՐԵՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ
 ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆՑ ԿԵՂՐՈՆ**

<p style="text-align: center;">ԱՐԵՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԵԱՆՑ ԿԵՂՐՈՆ</p> <p style="text-align: center;">ЦЕНТР СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ</p>		<p style="text-align: center;">STRATEGIC RESEARCH CENTER OF WESTERN ARMENIA</p> <p style="text-align: center;">مرکز آرمینیا الغربية للبحوث الإستراتيجية</p>
---	---	---

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայութիւնը, որպէս ազգային ինքնութիւն, հազարամեակէ մը աւելի կը կարօտի իր հաւաքական ազգային եւ քաղաքական կամքն ու հայեացքը արտայայտող գաղափարախօսութեան մը:

Ազգային համապարփակ գաղափարախօսութեան մը բացակայութիւնն ունի իր տարրական եւ էական պատճառները, որոնց մասին կրնանք ընդլայնացուած մօտեցումով հատորներ լեցնել ու տակաւին չյաջողինք ամփոփել պատահած փորձանքներն ու ազգային քայքայման բուն տուեալներն ու հանգամանքները: Այսօր մեր ազգը կանգնած է գոյատեւման լուրջ սպառնալիքներու դիմաց, ուստի պարտաւոր ենք կանգ առնել եւ խոր վերլուծական քննարկումով անգամի մը համար փորձել մեր ազգի գոյատեւման վերաբերող խնդիրներուն մօտենալ պատասխանատու եւ լրջագոյն յանձնառութեամբ՝ մէկդի դնելով մեր մէջ ապրող եւ աճող հատուածային տարբերութիւններն ու հակասութիւնները: Հետեւաբար, շատ այժմէական եւ անյետաձգելի հրամայական է ընդգծել այդ պատճառներուն առնուազն հիմնականները, եւ անոնց համար գործնական լուծումներ որդեգրել ու գործի դնել:

* * *

Ըստ բնագիտութեան՝ **իւրաքանչիւր ապրող էակ շարժական է եւ ենթակայ է զարգացման**: Նոյն օրէնքը կը գործէ ապրող էակներու հաւաքականութեանց պարագային ալ, այսինքն՝ նաեւ ազգի պարագային: Իսկ շարժման կամ զարգացման գործընթացը կ'արտայայտուի զանգուածի մը փոխադրումով Ա-էն դէպի Բ հանգրուան՝ որոշ ներոյժի գործադրումով եւ որոշ ժամանակի ընթացքին: Ա-ը **սկզբնակէտն է**, Բ-ը՝ **նպատակակէտը**: Մտածող էակները, մանաւանդ ընտրութիւն կատարելու կարողութիւն ունեցողները, ինչպիսիք են մարդ արարածները, կը գիտակցին իրենց ներկայի Ա դիրքը եւ յստակ պատկերացում ու ծրագիր կ'ունենան թէ ո՞ր պիտի ըլլան որոշ ժամանակահատուածէ մը ետք (այսինքն իրենց ձգտած Բ դիրքը), ապա կը հաշուարկեն, թէ ո՞ր հնարաւոր ճանապարհով պիտի անցնին եւ ինչ ներոյժ պիտի տրամադրեն զայն իրականացնելու համար:

Եթէ հայ ազգը այսօր մէկ, ամբողջական, եւ մանաւանդ՝ ողջ ազգ մըն է, ապա ան ունի՞ հաւաքական նոյն գիտակցութիւնը իր ներկայ իրավիճակին, այսինքն իր մեկնակէտ Ա-ի մասին: Ան ունի՞ հաւաքական հասկացողութիւն իր նպատակակէտին, այսինքն Բ-ի մասին:

Մեր ներկայ իրավիճակը փաստօրէն ցոյց կու տայ, որ մենք ունինք հարիւրաւոր Ա-եր եւ իրարու հետ անկապ բազմաթիւ Բ-եր: Ուրեմն ինչպէ՞ս իմանանք թէ ո՞րն է Ա-էն Բ երթալու ճանապարհը, եւ ո՞ր Ա-էն դէպի ո՞ր Բ-ը:

Մենք մէկ ազգ ենք (առնուազն կը պնդենք ատոր վրայ), բայց իրականութեան մէջ չենք գործեր որպէս մէկ ազգ: Սա՛ է մեր ազգի թշնամիներուն յաղթանակի իսկական եւ ամենէն արդիւնաւէտ զէնքը:

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ (Ա)

Անդրադարձին նպատակը մեր ազգային անցեալին քաղաքական դասեր քաղելն է: Մանրամասնություններուն (1.1, 1.2, 1.3) ծանօթանալու համար, տեսնել Ա. յաւելուածը:

1.4. Պատմութեան դասերը

1.4.1. Հայաստանի եւ հայ ազգի գոյատեւման իրատեսական միակ երաշխիքն է՝ վերականգնել, հաստատել եւ պահպանել.

1.4.1.1. Իր բնական ամրոցը՝ պատմական **լեռնաշխարհը**, առանց որուն ան պատառ առ պատառ ոչնչացման ենթարկուած է,

1.4.1.2. Կազմել **համազգային** կեդրոնական զօրեղ իշխանութիւն մը (ոչ հատուածային): (1.1.9)

1.4.2. Իր բնոյթով **ռազմունակ** եւ իր անկախութիւնը պաշտպանելու **նախանձախնդիր** հայ ժողովուրդը եթէ իսկապէս կը ձգտի վերստին **անկախ կեանք** մը վարելու, ապա ան պարտաւոր է մեծ **ճիգ ի գործ դնել** եւ **ձգտի օգտուիլ արտասովոր դիպուածներէն**: (1.1.8) (1.1.18)

1.4.3. Ներկայի միջազգային ընտանիքը շահագրգռուած չէ խնդիրներ կամ ոտնահարուած իրաւունքներ ունեցող երկիրներով, այլ **ռազմավարական եւ քաղաքական կարելորութիւն ներկայացնողներով**, ինչպիսին Հայկական Լեռնաշխարհն է՝ օղակ մը, որ Փոքր Ասիան կը կապէ ասիական ցամաքամասին եւ բանալին է Կասպից եւ Միջերկրական ծովերուն ու Պարսից ծոցին միջեւ տարածուող ամբողջ երկրամասին: (1.1.23)

1.4.4. Հայկական Լեռնաշխարհի **աշխարհագրական բնական խորքն ու ամրոցը հանդիսացող** Արեւմտեան Հայաստանի հատուածը ներկայիս գտնուելով Թուրքիոյ գրաւման տակ, հայ ազգի տիրապետութեան տակ մնացած միւս հողերը, իրենց արեւելեան եւ Արցախի հատուածներով, **ռազմական տեսանկիւնէն դիրամատչելի են եւ խոցելի**: Հետեւաբար, ներկայ պայմաններուն մէջ Հայաստանը կը դադրի դրացի մեծ պետութեանց վրայ ազդեցութիւն գործադրելու ի վիճակի ըլլալէն: Ուստի հարկաւոր է **աշխարհագրական խորքի** ժամանակաւոր բացակայութիւնը փոխարինել **ռազմավարական խորքով**, որ կարելի է ապահովել հայկական հողային հարցերու հետապնդումով: (1.1.16) (1.1.17) (1.1.20) (1.1.21) (1.1.22) (1.1.23) (1.1.24) (1.1.25)

1.4.5. Հայկական քաղաքական եւ ազգային իրողութեան մէջ գոյութիւն ունեցող **ներքին անհանդուրժողութիւնը** միշտ դարձած է **կեդրոնական զօրեղ միասնական**

իշխանություն մը ձեւաորելու հիմնական խոչընդոտը (1.1.9) (1.1.10) (1.1.11) (1.1.13) (1.1.14) (1.1.15)

1.4.6. Պարթեւները դարեր շարունակ արշաւանքներ կատարած են դէպի Հայաստան: Այդպիսով անոնք արտաքին հիմնական պատճառներէն մէկն եղան հայկական պետականութեան վերականգման ձախողութեան: Բայց երբեք պէտք չէ շփոթել բուն պարթեւներուն եւ Հայաստանի կործանումին յարատեւ ձգտող, քամական դաւադիր համակարգին ենթարկուած պարթեւներուն միջեւ: (1.3) (1.2.6.6)

1.4.7. Հայկական պետութիւնը բարգաւաճած ու հզօրացած է ոչ թէ արտաքին ազդեցութեան կամ օգնութեան շնորհիւ, այլ վճռական եւ խիզախ արքաներու առկայութեամբ...: (1.2.5.3) (1.2.5.7) (1.2.5.8) (1.2.8.5)

1.4.8. Ներքին (պարթեւամէտ՝ արեւելեան եւ հռոմէամէտ՝ արեւմտեան) կուսակցական հակասութիւնները եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ միասնական դիրքորոշումի բացակայութիւնը եղան հայկական պետականութեան փլուզումի հիմնաքարը: (1.2.5.11) (1.2.6-ը ամբողջութեամբ): Նոյնը տեղի ունեցաւ 1920-ին. մինչ Արեւմուտքի դաշնակից Պօղոս Նուպարեանի գլխաւորած հայկական Ազգային պատուիրակութիւնը 11 Մայիսին Սան Ռեմոյի մէջ դաշնակիցներու կողքին կը ստորագրէր Սեւրի խաղաղութեան ապագայ դաշնագիրի հիմնադրոյթներուն տակ, Արեւելահայաստանի մէջ, Ռուսաստանի դաշնակից հայ կոմունիստները զանգուածային ցոյցեր կը կազմակերպէին՝ սովետական կարգեր հաստատելու պահանջով (նոյնը տեղի կ'ունենայ նաեւ այսօր): Այստեղ ո՛չ մէկ կողմ կը մեղադրենք, ո՛չ ալ կ'արդարացնենք, այլ կ'ընդգծենք կողմերու անմիասնական քայլերու իրողութիւնը, որու պատճառով Միացեալ Հայաստանը կեանքի չկոչուեցաւ:

1.4.9. Միացեալ եւ անկախ Հայաստան մը անգնահատելի արժէք պիտի ներկայացնէր թէ՛ Հայաստանին եւ թէ՛ ալ իր օրուայ դաշնակիցներուն համար: Նոյն վիճակն է այսօր ալ, որուն մեր բնական դաշնակիցները (Ռուսաստան եւ Իրան) տակաւին չեն անդրադարձնար: (1.2.8.8)

***

1.5. Անցնող դարաշրջանի ընթացքին Հայկական քաղաքականութեան դրական եւ բացասական կողմերը

Ռուսումնասիրութեան ժամանակահատուած վերցնենք՝ արեւմտահայութեան համար՝ վերջին մէկ դարը, իսկ ՀՀ-ի ու Արցախի համար՝ վերջին երեք տասնամեակները, եւ փորձենք տուեալ ժամանակահատուածներուն ընթացքին տեղի ունեցած դրական ու բացասական իրողութիւնները պարզ հաշուեյարդարի մը ենթարկել:

1.5.1. Արեւմտահայութեան մասով (հայրենի գրաւեալ հողին վրայ մնացողներն ու տարագրեալները)

1.5.1.1. Հայրենի գրաւեալ հողին կառչած մնացող հայութիւնը, ցեղասպանութենէն ազատելու համար, քանի մը տարի պէտք է մնար ամայի գիւղերու եւ սարերու

յարաբերաբար ապահով վայրերու մէջ: Վերջաւորութեան անոնք ստիպուած էին իսլամանալու՝ որպէս թուրքեր ու քիւրտեր փրկելու համար իրենց ու իրենց ընտանիքներու անդամներուն կեանքերը: Տարագրեալ եւ Հայաստանի արեւելեան հատուածներու հայութեան համար՝ արեւմտահայութեան այս հատուածը մօտ ութը տասնամեակ **անյայտ մնաց**: Ջանոնք վերագտնելու անհատական փորձերը շատ սակաւ ու աննշան էին: Տարագրեալները երբեք **համակարգուած ճիգեր** չթափեցին անոնց հետ կապեր հաստատելու նպատակով: Ասոր մասին դառնութեամբ արտայայտուեցան վերջին տասը տարիներու ընթացքին վերայայտնուած «ծպտեալ հայերը»:

Իրե՛նք մեզ գտան, ոչ թէ հակառակը: Եթէ տարագիր հայութեան ենթագիտակցութեան մէջ ողջ ըլլար հայրենադարձութեան գաղափարը դէպի Արեւմտեան Հայաստան եւ Կիլիկիա, ապա ներսի հայրենակիցներուն կարելորութիւնն ու անոնց հետ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը շատ շուտ յայտնուած պիտի ըլլային տարագիր սփիւռքի «ղեկավարութեանց» մօտ: Իսկ ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ **հայրենադարձութեան խնդիրը չդարձաւ հայապահպանումին հիմնական նպատակը...**:

Այսօր կապեր ստեղծուած են անոնց հետ, բայց ոչ բոլորին եւ ոչ պէտք եղած մակարդակով ու ծրագրային յստակ միտքերով:

Նոյնը եղած է պարագան Ջաւայիքի եւ Նախիջեւանի հայութեան հետ, ինչը **Նախիջեւանի հայաթափման լուրջ խնդիր**ի հիմնական պատճառներէն է:

Համշէնի մէջ ապրող հայութիւնը լրիւ անջատուած է թէ՛ Արեւելեան Հայաստանի եւ թէ՛ տարագիր սփիւռքի հայութենէն: Նոյնը կրնանք ըսել Սուրիոյ, Իրաքի եւ այլ վայրերու մէջ լրիւ օտարացած, յատկապէս քրտացած, ասորիացած եւայլն հայութեան համար:

Այստեղ չենք ցանկար խնդիրին շառաւիղը աւելի հեռու՝ դէպի Հնդկաստան, Աֆղանիստան, Չինաստան եւայլն տանիլ:

Դրականն այն է, որ զաւթուած Արեւմտահայաստանի տարածքներուն մէջ հայ բնակչութիւն կայ: Անոնք գիրար կը ճանչնան որպէս տոհմեր, որոնցմէ իւրաքանչիւրը քանի մը հարիւր հոգի կը կազմէ: Սա փաստացի իրողութիւն է, հակառակ որ անոնց ճիշդ թիւին մասին դեռեւս ստոյգ տեղեկութիւններ չկան, որովհետեւ անոնց բացայայտումը օր ըստ օրէ ընթացքի մէջ է: Շրջանառութեան մէջ եղող թիւերը՝ երկու, չորս, տասը միլիոնը ճիշդ եւ գիտական փաստացի հիմքեր չունին: Մենք կրնանք **անակնկալի գալ եթէ իսկական եւ վերջնական թիւերը բացայայտուին**:

Իսկ հիմնական **բացասական** կողմերը հետեւեալներն են.

1.5.1.1.1. Անոնք կը գտնուին թրքական զաւթիչ իշխանութեան տակ՝ առանց իմանալու **գրաւեալ տարածքներու ժողովուրդ** ըլլալու իրենց իրաւական կարգավիճակն ու անկէ բխող՝ **միջազգային օրէնքներով երաշխաւորուած իրաւունքները**:

1.5.1.1.2. Բացասական կողմերէն է նաեւ հայութեան այս հատուածին **ինքնակազմակերպուած չըլլալը**՝ ի հարկէ թրքական բռնութեան եւ ներքին ազատութիւնները կաշկանդող ու ճնշող քաղաքականութեան պատճառով:

1.5.1.1.3. Իսկ ամենակարեւորը՝ անոնց հաւաքական գիտակցութեան մէջ տակաւին չեն հասունցած թրքական իշխանութենէն **ազատագրուելու հնարաւորութիւնն ու նպատակը**: Ոմանք սկսան այդ ուղղութեամբ գիտակցութիւն դրսեւորել, ինչպէս Հրանդ Տինքը, որուն շուտով ահաբեկեց թուրք բռնակալը, իսկ ուրիշներ, թրքական ներքին քաղաքականութեան հացին իւր քսելով, **ազատագրութեան փոխարէն ժողովրդավարութիւն կը քարոզեն**. անոնց քաղաքական օրակարգի լաւագոյն երազանքն է՝ հայ, թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները միասին ապրին «ժողովրդավար» Թուրքիոյ մը մէջ **որպէս թուրք քաղաքացիներ** եւ թրքական դրօշին ներքոյ: Նմանները այսօրուան հայութեան մեծ մասը երբեմն կ'ընկալէ իբրեւ «հերոս»ներ...

Այս բոլոր բացասական եւ խառնաշփոթ երեւոյթներու տուն տուող պատճառը եղած է հայ ազգի գերագոյն շահերն ու նպատակները արտայայտող ազգային համապարփակ հայեցակարգի մը բացակայութիւնը:

1.5.1.2. Գալով տարագիր սփիւռքահայութեան,

Տեղասպանութեան եւ բռնի տեղահանման զոյգ ոճիրներու ազդեցութեան տակ, տարագիր արեւմտահայութիւնը քանի մը տասնամեակներու պէտքն ունեցաւ ուշքի գալու համար:

Առաջին աշխարհամարտին յաղթական դաշնակից պետութիւնները, խանդավառուած իրենց ձեռքբերումներով, ոչ մէկ ջանք ըրին միջազգային կամքին հակառակ ընթացող Մուսթաֆա Քեմալի (հետագային՝ Աթաթուրք մականունն ստացած) արարքները արգիլելու ուղղութեամբ: Եթէ անոնք իսկապէս դէմ ըլլային անոր հակահայկական քայլերուն, զայն սանձելն ու իրենց ենթարկելը շատ հնարաւոր էին: Առնուազն՝ ամէն տեսակի միջոցներ պիտի տրամադրէին իրենց դաշնակից հայերուն, որպէսզի անոնք պայքարէին քեմալականներուն դէմ ու իրենց իրաւունքները ետ բերէին: Բայց ի զուր. կանաչ լոյսը Քեմալին արդէն տրուած էր այն պահէն, որ ոչ մէկ դաշնակից պետութիւն ընդունեց իր վրայ վերցնել Հայաստան Պետութեան ««մանտաթ»ի պարտաւորութիւնը: Փոխարէնը անոնք, այսպէս կոչուած «մարդասիրական օգնութիւն»ներու ծածկոյթին տակ քաջալերեցին գաղթականութեան օձախներուն մէջ տարագիր հայութեան հաստատումը որպէս վերջնական լուծում կամ կարգավիճակ. կառուցեցին որբանոցներ, հիւանդանոցներ, դպրոցներ, եւ տրամադրեցին գաղթականութիւնը որպէս կատարուած իրողութիւն հաստատող նիւթական բոլոր միջոցները:

Տարագիր հայութեան առօրեան տնօրինող հայկական կուսակցական, կրօնական եւ ընկերային կառոյցները կամայ թէ ակամայ ենթարկուեցան այս արեւելումին:

Մարդկային տեսանկիւնէն, այս բոլորը կարելի է արդարացնել: Բայց ազգային եւ իրաւա-քաղաքական առումներով, ոչ ոք այսօր կրնայ արդարացնել փաստը, թէ մարդասիրական գործունէութեանց կողքին, ի՞նչը կ'արգիլէր տարագիր հայութիւնը ղեկավարող մարմիններուն՝ շարունակելու դիւանագիտական եւ քաղաքական գործունէութիւնները միջազգային ատեաններուն դիմաց, առնուազն Սեւրի դաշնագրի եւ Ուիլսոնեան իրաւարար վճիռի հիմքերուն վրայ: Անոնք եթէ ոչինչ իսկ իրականացնէին, առնուազն պիտի կրնային Արեւմտահայաստանի գրաւեալի կարգավիճակը իրաւականօրէն հաստատել միջազգային

ատեաններուն մէջ՝ նոյն միջազգային օրէնքներու հիմքերով: Այդ պարագային, տարագիր հայութիւնը լրիւ տարբեր կարգավիճակ պիտի ստանար տարագրութեան վայրերուն մէջ՝ թէ՛ իր ինքնութիւնը հաստատող իւրայատուկ փաստաթուղթ մը ձեռք բերելու առումով եւ թէ՛ ալ որպէս գրաւեալ տարածքներէն բռնի տեղահանուած ժողովուրդներուն վերաբերող միջազգային բոլոր իրաւունքներուն տիրանալու առումով: Փոխարէնը, անոնք մեր ազգը ի գուր մէկ դար տարին Յեղասպանութեան ճանաչումի անհիմաստ արշաւին ետեւէն, առանց նոյնիսկ յստակ պատկերացում կամ ծրագիր ունենալու, թէ ճանաչումէն յետոյ ի՞նչ քայլեր պիտի իրականացուին: Այս անորոշ վիճակը կը տեսէ մինչեւ այսօր՝ Յեղասպանութեան ճանաչումին ետեւէն հեւացող հայկական բոլոր կառոյցներուն մէջ...: Տարագիր արեւմտահայութեան դիմաց ոչ ոք որեւէ ծրագիր ներկայացուցած է Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչումին յաջորդելիք փուլին մասին:

* * *

Հայապահպանումը այն սրբազան առաքելութիւնն էր, որու անհրաժեշտութիւնը ոչ ոք կրնայ ուրանալ կամ այդպիսի իրաւունք ունի: Ան ունէր առանցքային երկու նպատակ՝ պահպանել տարագրութեան ենթարկուած արեւմտահայու ազգային ինքնութիւնը եւ անոր մէջ ողջ պահել իր գրաւեալ հայրենիքի ազատագրութեան ու հոն վերադառնալու պարտաւորութիւնը, մէկ խօսքով՝ «Հայ մնալ՝ հայրենիք վերադառնալու համար եւ ոչ թէ միայն հայ մնալու համար»:

Հայապահպանումը ինքնանպատակ գործունէութիւն չէ: Ան իր սրբութիւնը կը կորսնցնէ երբ կ'անջատուի հայրենիքի ազատագրութեան եւ հոն վերադառնալու հիմնանպատակներէն: Այդ պատճառով էր, որ կարգ մը հայկական կառոյցներ (որոնց հիմնական գործունէութիւնը տարագրութեան վայրերուն մէջ կրթական կառոյցներու կառուցումն ու պահպանումն էր), ականջ տալով իրենց արտաքին «խորհրդատու»ներու թելադրանքներուն, 1975-էն ետք արմատական շեղում ունեցան ու անցան այդ կառոյցները փակելու կամ վաճառելու ազգաքանդ գործունէութեան:

Պատրուակը միշտ նոյնն է՝ «Ի՞նչ պէտքը կայ ծուլումի դատապարտուած սերունդներու համար շարունակել կրել այդ ահաւոր մեծ ծախսերը, աւելի արդիւնաւէտ պիտի ըլլար այդ գումարներով հզօրացնել Արեւելահայաստանը»: Այսինքն, ըստ անոնց, Թուրքիա վերջնականապէս իւրացուցած է Արեւմտահայաստանը, ազատագրութեան եւ վերադարձի հարցերը փակուած են, հետեւաբար հայապահպանումի համար գումարներ ծախսելն անհիմաստ է: Այսպէս սկսաւ արեւմտահայութեան արեւելումի ծրագրուած շեղումը «Արեւմտահայաստանակեդրոն»-էն «Արեւելահայաստանակեդրոն»ի:

Այսօր արեւմտահայ բոլոր կառոյցները ազգային արեւելումի յստակ դիրքորոշում յայտարարելու պարտաւոր են: Աղաւաղուած եւ պղտոր կեցուածքները համարժէք են դասալքութեան: Տեսանք թէ ինչպէս աւանդական որոշ կուսակցութեան մը՝ Վիեննայի իր ընդհանուր 6-րդ համագումարին՝ «Բաւարարուիլ Կովկասեան ծրագրով» որոշումը ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ արեւմտահայութեան համար թէ՛ մարդկային եւ թէ՛ հողային ու ազգային առումներով:

Որո՞նք են այսօր «Բաւարարուիլ Կովկասեան ծրագրով» կարգախօսին հետեւողները...:

* * *

Հայոց պատմութեան ընթացքին, Հայ Առաքելական Եկեղեցին մեծ դեր ունեցած է հայապահպանման մէջ, մանաւանդ այն ժամանակներուն երբ հայկական պետականութիւնը թոյլ էր կամ բացակայ: Բայց հակառակը եղած է երբ ան մրցակցած է հայոց պետականութեան հետ:

Տարագրութեան տարիներուն, երբ արքայական հայութիւնը գրկուած էր պետականութենէն, Հայ Առաքելական Եկեղեցին, փոխանակ անցնէր անցեալի հայապահպանման իր դերակատարումին, իր «էջմիածնական-անթիլիասական» պառակտումով հարուած մը եւս հասցուց տարագրեալ արեւմտահայութեան: Սա արեւմտահայութիւնը ներկայացնող քաղաքական եւ կեդրոնական միասնական մէկ մարմին մը ստեղծելու ջանքերուն հիմնական արգելքներէն եղաւ:

Տարագրութեան տարիներուն եւ տարագրութեան վայրերուն մէջ, Եկեղեցին կրնար հայկական մամուլի բոլոր միջոցներէն աւելի արդիւնաւէտ ազգային քարոզչական ազդեցիկ դեր ունենալ: Այդ տարիներուն տարագիր հասարակութիւնը կ'ուզէր «Աստուծոյ խօսքը» լսել Երկրին վրայ «Անոր ներկայացուցիչները» հանդիսացող հայ կղերականներուն բերնով: Տարագրեալները կարիքն ունէին քաջալերանքի եւ ազգային ինքնավստահութիւնն ու վճռականութիւնը վերականգնելու՝ յատկապէս հոգեւոր առաջնորդներու միջոցով: Ասոնց փոխարէն, վերջիններս իրենց կիրակնօրեայ քարոզներով այլ մոլորակի ու այլ ժամանակներու հեքեաթներով եւ հաւաքական պարտուողականութեան հոգեբանութեամբ սնեցին հասարակութիւնը: Հիմնական դարձան «Շէն մնաք, պայծառ մնաք»ը, խունկն ու իւղագինը:

Դէպի Հայրենիք վերադարձի խնդրի բացակայութիւնն ու հողային հարցի լռելեայն անտեսումը ոմանց առիթ տուին սկսիլ իրենց պապերու կալուածներուն փոխհատուցումը ձեռք բերել գաւթիչ թրքական իշխանութիւններէն: Անոնք աւելի քաջալերուեցան երբ կարգ մը կղերական կառոյցներ ալ գացին այդ ուղղութեամբ, առանց անդրադառնալու, որ այդ մօտեցումը մեր ազգային հողային հարցը աստիճանաբար կը վերածէ լոկ «կալուածային» սեփականութեան խնդիրներու...

* * *

Բացասական բազմաթիւ երեսներու կողքին, կան նաեւ դրականները: Այս ապականած քաղաքական մթնոլորտին մէջ, եւ ըստ երեւոյթին որպէս հակադարձութիւն, 1975 թուականին սկսաւ ազատագրական զինեալ պայքար մը, որ շատ բան փոխեց արեւմտահայ հասարակական կեանքին մէջ: Այո՛, ան իրաւա-քաղաքական արդիւնքներ չկրցաւ իրականացնել, պարզապէս որովհետեւ իր թիկունքին չունէր տարագիր արեւմտահայութիւնը ներկայացնող, այդ պայքարի քաղաքականացումով զբաղող ու անոր պտուղները քաղող միասնական քաղաքական եւ կեդրոնական մարմին մը:

Դրականներէն էին նաեւ 1990-ական թուականներուն այդպիսի միասնական քաղաքական մարմին մը ստեղծելու լուրջ աշխատանքները, որոնց

ամենաիրատեսական եւ յստակ արեւելումներով օժտուածը Տարագիր Արեւմտահայութեան Համաշխարհային Քոնկրէսի (ՏԱՀՔ) ծրագիրն էր:

Նաեւ՝ դրական շատ մեծ մօտեցում կ'արտայայտէր 2010-ական թուականներուն մէջտեղ եկած, 1920-ին միջազգային ճանաչում ստացած «Հայաստան Պետութիւն»ը իրաւականօրէն շարունակող Արեւմտեան Հայաստանի Կառավարութիւնը: Իսկութեան մէջ, սա քաղաքական, իրաւական եւ դիւանագիտական խորք ունեցող հանճարեղ գաղափար մըն էր, բայց կրկին յաջողութեան չկրցաւ հասնիլ արեւմտահայութիւնը ներկայացնող հաւաքական, քաղաքական, վերահսկող մարմինի մը բացակայութեան եւ այդ հանճարեղ ծրագիրը մենատիրութենէ ու եսասիրութենէ տառապող արկածախնդիրներու կշռախնձորը դառնալուն պատճառներով: Սակայն այդ ծրագիրը տակաւին ոյժի մէջ է եւ պէտք է մնայ ու իրագործուի, բայց միայն հաւաքական հսկողութեան պայմանները լրացնելէ յետոյ:

* * *

Անցնող 100 տարիները պէտք է արեւմտահայութեան բաւարար դասեր ընծայած ըլլան, որպէսզի օգտուելով այդ դասերէն ու խորհուրդներէն, մեր ներոյժը միաւորենք՝ զարգացնելու դրականները ու վերջ դնելու բացասականներուն:

Ներկայ արեւմտահայ սերունդը օժտուած է գերարդիական գիտութիւններով ու հնարաւորութիւններով: Անոնք իրապաշտ եւ գործնապաշտ են, կը հաւատան միայն արդիւնաւէտ քայլերուն ու նուաճումներուն, թէկուզ փոքր քայլեր ըլլան, բայց ունենան յստակ մեկնակէտեր եւ աւարտակէտեր, հետեւաբար՝ յստակ եւ իրապաշտ ծրագիրներ, հեռու նշանախօսքերէ եւ գերծ զգացականութիւններէ:

Արեւմտահայ երիտասարդ սերունդն է մեր փրկութեան յոյսը: Չյուսահատեցնենք զայն:

1.5.2. Արեւելահայութեան մասով (Արեւելահայաստանի Հանրապետութեան եւ Արցախի)

19 Յունուար 1920-ին, Պօղոս Նուպարեանի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան ջանքերով, Փարիզի վեհաժողովի աւարտին դաշնակից տէրութիւններու Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ միջազգային ճանաչում ստացած Հայաստան Պետութիւնը միացեալ Հայաստանն էր: Արեւելեան Հայաստանը, եթէ Միացեալ Հայաստանէն իր գիջիլն ու սովետական կարգերու անցումին հիմնական պատճառը կը նկատէ պոլշեիկ Ռուսաստանի եւ Մուսթաֆա Քեմալի միջեւ համագործակցութիւնը, միւս կողմէ, իրականութիւն է նաեւ, որ Երեւանի օրուան ղեկավարութիւնը այդքան ալ խանդավառ չէր այդ միջազգային ճանաչումով, ինչը, օրին իսկ, հրապարակայնօրէն արտայայտած էին օրուան պարագլուխներէն ոմանք, պատճառաբանելով թէ հայութիւնը նման տարածքներ կառավարելու դեռ պատրաստ չէ, կամ ալ զայն նկատելով «իմբերիալիստական ծրագիր»:

Այդպիսով Արեւելեան Հայաստանը դարձաւ սովետական հանրապետութիւն մը, որու արտաքին քաղաքականութիւնը կախեալ էր սովետական կեդրոնական իշխանութիւններու վարած արտաքին քաղաքականութենէն: Վերջինիս

օրակարգին մէջ չկար թուրքիոյ հետ հայկական հողային հարցեր արծարծելու հիմնախնդիրը: Փոխարէնը Սովետական Միութեան եւ թուրքիոյ միջեւ հայկական հողային տարածքներու առումով կային միայն Կարսի եւ Մոսկուայի պայմանագիրները, որոնք արեւմտահայութիւնը անվաւեր կը համարէ, բայց որոնք մնացին որպէս կատարուած իրողութիւն:

Ներկայ «Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութեան» բնակչութեան մեծ մասը **արեւմտահայեր են**, որոնց հայրերն ու պապերը ցեղասպանութեան ժամանակ հոն ապաստանեցան:

Սովետական Միութեան ինքնալուծարումով, Արեւելեան Հայաստանը անկախացաւ: 23 Օգոստոս 1990-ին հրապարակուած «Անկախութեան հռչակագիր»ի նախաբանին մէջ ան իրեն որպէս **հիմք ընդունեց միայն թուրքիոյ կողմէ ճանաչուած 1918-ի «հանրապետութիւնը»** եւ ոչ **թէ 1920-ին միջազգային ճանաչումի տիրացած Հայաստանի Հանրապետութիւնը**: Այսուհանդերձ, ան **իւրացուց «Հայաստանի Հանրապետութիւն»** անունը՝ անտեսելով Արեւմտահայաստանի գրաւեալ ըլլալու կարգավիճակն ու արեւմտահայութեան՝ յարմար միջոցներով զայն ազատագրելու, ապա երկու մասերը միասնական համաձայնութեամբ միացնելու բնական եւ օրինական իրաւունքը:

Ակնյայտ է որ Արեւելեան Հայաստանի «Անկախութեան հռչակագիր»ը մշակողները շատ մեծ **զգուշութիւն** ի գործ դրած էին Արեւմտահայաստանին անդրադառնալու հարցին մէջ. զայն յիշած են հռչակագրի միայն նախավերջին՝ 11-րդ յօդուածին մէջ՝ բժախնդրօրէն ընտրելով **«սատարել»** բառը, այդ ալ միայն ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչում ձեռք բերելու հարցով: **Հոն ոչ մէկ ակնարկ կայ հայութեան հողային իրաւունքներուն մասին:**

11-րդ յօդուած. «Հայաստանի Հանրապետութիւնը սատար է կանգնում 1915 թուականին Օսմանեան թուրքիայում եւ Արեւմտեան Հայաստանում հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործին»:

Ճիշդ է որ իրաւական տեսանկիւնէն **ՀՀ-ն միջազգային հանրային օրէնքի ենթակայ չէ հայկական հողային իրաւունքներուն հարցով**, որովհետեւ ան **զիջած է** Սեւրի դաշնագիրէն եւ Ուիլսոնի իրաւարար վճիռէն՝ թէ՛ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով եւ թէ՛ Ուիլսոնի իրաւարար վճիռէն եօթը օր ետք միանալով սովետական կարգերուն:

Հոսկէ սկսաւ շարան մը անվերջ եւ բարդ **խառնաշփոթութիւններու**, որոնք անկախութեան հետագայ տարիներուն ծանր հետեւանքներ ունեցան թէ՛ **արեւմտահայութեան հողային իրաւունքներուն** եւ թէ՛ Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութեան պետականութիւնը մշակելու եւ զարգացնելու գործընթացին առումներով:

Այս սխալին տուրքը շատ սուղ վճարեց նաեւ, ու յա՛տկապէս, Արցախը, որ իրաւականօրէն կը պատկանի 1920-ին միջազգային ճանաչում ստացած **«Հայաստան Պետութեան»**, որու մասին յստակ նշում կայ Սեւրի դաշնագրի 92-րդ յօդուածին մէջ. հոն Արցախի սահմանները կը նկատուին **«Հայաստան Պետութեան»** արեւելեան սահմաններու հարց Ատրպէյճանի հետ եւ ոչ թէ միայն ինքնորոշման իրաւունքի խնդիր: Ինքնորոշման իրաւունքի հարցը միշտ ալ ի գօրու եւ ոյժի մէջ է ու երաշխաւորուած է միջազգային օրէնքով, բայց **միակը չէ**: Այդ պատճառով է, որ Արցախի հայութիւնը 26 տարի կորսնցուց դիւանագիտական անվերջ

լաբիրինթոսին մէջ, ուր բացակայ էր իր հարցի իրաւական եւ իսկական միակ լուծումի բանալին՝ 1920-ի «Հայաստան Պետութիւն»ը:

Ոմանք յայտարարեցին՝ «Արցախը Հայաստան է եւ վերջ», բայց շատակացուցին, թէ ՌՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ը նկատի ունին: Սա վերոնշեալ խառնաշփոթութեան հետեւանքով յառաջացած սխալներու շարանի շարունակութիւնն է, որու պատճառով հայութիւնը կորսնցուց Արցախի մեծ մասը ու հազարաւոր երիտասարդ հայորդիներ: Եթէ հայութիւնը այսօր չսթափի ու վերջ չդնէ այս ահռելի ազգաքանդ խառնաշփոթութեան, Արեւելեան Հայաստանն ալ շուտով կրնայ յայտնուիլ կորուստի ճանապարհին վրայ:

Այս խառնաշփոթութեան մէջ ակնյայտ են արտաքին կողմերու մատնահետքերը: Բայց արտաքինը երբեք պիտի չյաջողէր, եթէ ներքին ճակատն անխոցելի ըլլար:

Առանց Արեւմտեան Հայաստանի, Արեւելեան Հայաստանը աշխարհագրական խորք չունի, ինչը ռազմական տեսանկիւնէն զայն յաճախ պիտի ենթարկէ ծաւալապաշտ ակտիւիզներով զինուած, հարեւան եւ ոչ-հարեւան, հայ ազգի պատմական թշնամիներու սպառնալիքներուն: Եթէ այսօր դեռ հնարաւոր չէ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքներով ապահովել Արեւելեան Հայաստանի եւ Արցախի անվտանգութեան համար կենսական այդ աշխարհագրական խորքը, ապա զայն կարելի է ժամանակաւորապէս փոխարինել «ռազմավարական խորքով», որ կ'իրականացուի երբ ամբողջ հայութիւնը աշխարհի աչքերուն դիմաց դնէ իր ազգային ամբողջական հողային եւ քաղաքական իրաւունքներու հիմնախնդիրը: Այնքան ատեն որ հայկական որեւէ կողմ աշխարհին հետ կը յարաբերի հատուածական նեղ հաշիւներով եւ կ'անտեսէ ազգի հիմնական միւս բաղադրիչներուն խնդիրները, միջազգային ընտանիքը զայն ոչ միայն պիտի չյարգէ, այլեւ ամէն գնով պիտի փորձէ զայն իւրացնել եւ իրեն ենթարկել: Փաստ՝ վերջին 30 տարիներու իրողութիւնները:

Արեւելեան Հայաստանը, իր տենչալի պետականութեան ճշմարիտ ճանապարհը տակաւին ոչ միայն չէ գտած, այլեւ արագընթաց քայլերով կ'երթայ ճիշդ հակառակ ուղղութեամբ, այն աստիճան, որ անգամ մը եւս անտեսելով արեւմտահայութեան ազգային շահերը, Թուրքիոյ հետ հաշտութեան եւ բարեկամութեան երազանքներու մէջ կը տեսնէ իր խաբուսիկ ու ենթադրեալ փրկութիւնը, ինչպէս տեղի ունեցաւ 1918-1920-ին, երբ արեւմտահայութեան արիւնը դեռ թաց էր հողին վրայ ու բռնի տեղահանուած գաղթականները արտերկիրներու մէջ իրենց հիւժած մարմիններուն առաստաղ մը չունէին:

Վերջերը կը բուժուին ոչ թէ զանոնք ծածկելով, այլ նշտրակելով ու թարախը դուրս ժայթքեցնելով:

1.5.3. Գնահատականներ երկու մասերուն միջեւ ազգային համագործակցութեան մասին

Երկու մասերու բաժանումէն մինչեւ ցեղասպանութեան եւ բռնի տեղահանման զոյգ ոճիրները, ազգային համագործակցութեան գրեթէ ոչ մէկ լուրջ դէպք արձանագրուած է:

1894-1923 ժամանակահատուածի ընթացքին հայ ազգին նկատմամբ նախածրագրաւորուած եւ իրագործուած ցեղասպանութեան ոճիրը, եւ յատկապէս 1915-էն անդին, երբ անոր անելուցեան բռնի տեղահանումն ու հայրենագրութիւնը, ազգային գոյատեւման սպառնալիքի այս ահաւոր պահին, հայ ազգի յանձնառու զաւակները, պատմական պատասխանատուութեան բարձր գիտակցութեամբ, հրամայական անհրաժեշտութիւնն զգացին համախմբուելու, եւ արեւմտեանն ու արեւելեանը մէկտեղելով, որոշեցին գլուխ-գլխի գալ եւ ազգի գոյատեւման սպառնալիքը միասնաբար դիմագրաւել: Փորձանքէն դուրս գալու ճանապարհ գտնելու նպատակով, անոնք 1917-ի Մայիսին Երեւանի մէջ գումարեցին «Արեւմտահայ առաջին համագումարը»: Ան կայացաւ որպէս հակազդեցութիւն պատահած աղէտին եւ ազգի գոյատեւման սպառնացող շատ լուրջ վիճակին: Համագումարը քննարկեց ցեղասպանութենէն մազապուրծ եւ Արեւելեան Հայաստան ապաստանած 150 հազար արեւմտահայ փախստականներու եւ անոնց դէպի Արեւմտեան Հայաստան վերադարձի խնդիրները: Երկար դարերէ ի վեր, սա առաջին անգամն էր որ արեւմտահայն ու արեւելահայը գլուխ-գլխի նստան՝ ազգային յստակ օրակարգ մը քննարկելու համար:

Երկու տարի յետոյ, նոյնպէս Երեւանի մէջ, 6-13 Փետրուար 1919-ին գումարուեցաւ «Արեւմտահայ երկրորդ համագումարը»: Ան անարտեցաւ ստոյգ ձախողութեամբ, որովհետեւ հայութեան համար կարծես տակաւին կանխահաս էր անշահախնդրօրէն միանալն ու միասնական գործնական քայլեր որդեգրելը:

Առաջին եւ երկրորդ համագումարներուն միջեւ տեղի ունեցան երկու մասերուն վերաբերող շարք մը զարգացումներ, որոնք կարելի է ամփոփել հետեւեալ կէտերուն մէջ.

1.5.3.1. Հայկական Լեզեոնը 1918-ի նոյեմբերին մտաւ Կիլիկիա՝ Պօղոս Նուպարեանի ջանքերով 1916-ին Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի հետ կնքուած համաձայնութեան մը հիման վրայ, ըստ որուն, յաղթանակէն յետոյ Հայկական Լեզեոնը «Հայաստան Պետութեան» ազգային բանակին կորիզը պիտի դառնար: Հայութիւնն սկսած էր Կիլիկիա վերադառնալ (200.000 հոգի):

1.5.3.2. 11 Յունուար 1918-ին լոյս տեսաւ Սովետական Ռուսաստանի հռչակագիրը (տեքրեթ), որ կը ձանջնար արեւմտահայութեան ինքնորոշման իրաւունքը, ընդհուպ մինչեւ Արեւմտեան Հայաստանի անկախութիւնը:

1.5.3.3. 27 Մայիս 1918-ին Կրաստանն անջատուեցաւ Անդրկովկասեան Միութենէն ու հռչակեց իր անկախութիւնը, յաջորդ օրը՝ 28 Մայիսին նոյնն ըրաւ Ատրպէյճանը, իսկ 30 Մայիսին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդի ղեկավարութիւնը յայտարարութեամբ մը հանդէս եկաւ, թէ ստեղծուած իրավիճակի լոյսին տակ, կը ստանձնէ Երեւանի եւ անոր շրջակայքի հայկական զաւառներու կառավարումը: Սիմոն Կրացեանը իր գիրքին մէջ յստակօրէն կը խոստովանի, թէ «այդ օրերուն ոչ ոք կը համարձակէր անկախութեան մասին խօսիլ... »:

1.5.3.4. 26-27 Մայիս 1918-ին, մինչ հայ մարտիկները կը ստիպէին թրքական ծաւալապաշտ զօրքերը կանգ առնել Սարդարապատի ճակատին վրայ, անդին Երեւանի իշխանութիւնը Պաթումի մէջ կը բանակցէր եւ կը ստորագրէր «Բարեկամութեան եւ Եղբայրութեան» պայմանագիրը, Սարդարապատի հայկական յաղթանակէն մօտ մէկ շաբաթ յետոյ, 4 Յունիս 1918-ին...:

1.5.3.5. 18 Յունուար 1919-ին գումարուեցաւ Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովի պաշտօնական առաջին նիստը: Վեհաժողովին հիմնական նպատակն էր առաջին համաշխարհային պատերազմին յաղթող եւ պարտուած պետութիւններուն միջեւ կնքել 5 խաղաղութեան դաշնագիրներ եւ ստեղծել «Ազգերու Լիկա»: Դաշնագիրներէն մէկը Օսմանեան Կայսրութեան հետ էր: Ան ստորագրուեցաւ Սեւրի մէջ եւ կոչուեցաւ այդ անունով: **Ան կը վերաբերէր բացառապէս Օսմանեան Կայսրութեան ենթակայութեան տակ եղող տարածքներու եւ ժողովուրդներու ճակատագիրը որոշող խնդիրներուն: Այսինքն, նա՛նք Արեւմտեան Հայաստանի տարածքներուն ու ժողովուրդին: Եւ որովհետեւ այդ օրերու միջազգային ընտանիքը կը փափաքէր վերջ դնել «Հայկական Հարց»ին, խորհուրդ տուաւ Ազգային Պատուիրակութիւնը գլխաւորող Պօղոս Նուպարեանին, որ Երեւանի իշխանութիւնները հրաւիրէ միանալու Ազգային Պատուիրակութեան, որպէսզի վեհաժողովը իր աւարտին ճանաչում տայ **ՄԷԿ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ «Հայաստան Պետութեան»:** Խաղաղութեան 5 դաշնագիրներն ստորագրեցին համապատասխան պետութիւններու լիազօրուած պաշտօնեաները եւ ոչ թէ պետութիւններու գլուխները, որոնց վերապահուած էր դաշնագիրները վաւերացնելու եւ վերջնական իրաւական ոյժ տալու քաղաքական քայլը: Այս իմաստով, Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան գլուխ Պօղոս Նուպարեանը, որպէս միասնականութեան արտայայտութիւն, **լիազօրեց Աւետիս Ահարոնեանը** ստորագրելու Սեւրի դաշնագիրը հայկական կողմէն, որպէսզի հետագային **Պօղոս Նուպարեանը** – որ 19 Յունուար 1920-ին դարձաւ միջազգային տէ ֆաքթօ ճանաչում ստացած «Հայաստան Պետութեան» գլուխը – **վաւերացնէր զայն «Հայաստան Պետութեան» կողմէ:** Այսօր ոմանք կը շահագործեն միջազգային օրէնքներէն հայ հասարակութեան մեծամասնութեան անտեղեակութիւնը ու կը փորձեն Սեւրի դաշնագրով ձեռք բերուած իրաւունքները «վերագրել» Արեւելահայաստանին, որ ընդհանրապէս **չէ եղած ոչ Օսմանեան Կայսրութեան կազմին մէջ, ոչ ալ ենթարկուած է ցեղասպանութեան:** Սա անհասկնալի մրցակցութիւն մըն է, որ կա՛մ պարզապէս ամէն ինչի տիրանալու մարմաջ մըն է, կա՛մ ալ՝ հետագային, **Արեւելահայաստանի ձեռքով Արեւմտահայաստանի իրաւունքներէն զիջելու նպատակ մը կը հետապնդուի:****

Այս վերջին կէտը շատ բան կը բացատրէ, թէ ինչո՞ւ «Արեւմտահայութեան երկրորդ համագումար»ը ձախողեցաւ, մանաւանդ, երբ իմանանք որ համագումարը **Պօղոս Նուպարեանի եւ զօրավար Անդրանիկի իմացութեամբ ու համաձայնութեամբ չէր որոշուած,** այլ ինքնագլուխ կերպով Երեւանի կառավարութեան որոշումով եւ **թաքուն օրակարգով:** Այդ պատճառով, այդ երկու արեւմտահայ ղեկավարները ներկայ իսկ չգտնուեցան համագումարին, որու որոշումները յաւելեալ ցաւ եւ կսկիծ պատճառեցին արեւմտահայութեան, երբ համագումարը փոխանակ **ընդունելու «Միացեալ Հայաստան»ի** ծրագիրը, որոշեց **երրորդ կառավարութիւն մը ստեղծել՝** Պօղոս Նուպարեանի միջազգային ճանաչում ստացած կառավարութեան ու Երեւանի՝ միայն թուրքերու կողմէ ճանչցուած կառավարութեան կողքին:

Սա «Համագալային հայեցակարգ»ի բացակայութեան փաստացի արտայայտութիւնն էր, որմէ հայութիւնը կը տառապի մինչեւ այսօր:

Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Գերագոյն Խորհուրդի հիմնադիր առաջին համագումարը պիտի ըլլայ **«Արեւմտահայ երրորդ համագումար»ը:** Զայն պիտի գումարենք կրկին Երեւանի մէջ, յոյս ունենալով որ մեր արեւելահայ հարազատները այս անգամ ներկայ կը գտնուին **արեւմտահայութեան**

Կազմակերպած «Արեւմտահայ երրորդ համագումար»ին՝ միասնաբար քննարկելու եւ որդեգրելու դարեր սպասուած մեր համազգային հայեցակարգը:

* * *

Այս բոլորի լոյսին տակ ակնյայտ կը դառնայ հետեւեալ երկու գործօններու անհասկնալի եւ անհանդուրժելի բացակայութիւնը.

1. Համազգային հիմնախնդիրներու շուրջ **միասնական** ընկալումը,
2. Եւ անոնց լուծումներու հերթականութեան մասին **միասնական** պատկերացումը:

Գաղտնաբառը ընդմիջտ բացակայ «միասնական»-ն է:

* * *

Ներկայի փաստացի իրավիճակը կրնանք ամփոփել հետեւեալ ձեւով.

- Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը **անկախացած է**, բայց կը տառապի **պետականութիւնը կայացնելու** լուրջ խնդիրէն (մենք մեզ չխաբենք):
- Արցախը **ազատագրուած էր**, բայց ունէր եւ ունի վերջնական **կարգավիճակի հաստատման** խնդիր:
- Արեւմտահայութիւնն ունի **գրաւեալ հայրենիքի ազատագրութեան եւ հայրենադարձութեան ազգային մեծագոյն խնդիր** (արեւմտահայերու հայրենադարձութիւնը պիտի ըլլայ դէպի ազատագրուած Արեւմտեան Հայաստան):

Որպէսզի հայութիւնը նորէն սկսի գործել որպէս ժամանակակից եւ գոյատեւման կարողութիւն ունեցող ազգ, ան նախ պէտք է ընդունի վերոյիշեալ երեք հիմնախնդիրներու **գոյութիւնն** ու անոնց **հաւասարաչափ** կարելորութիւնը, ապա խոստովանի որ սոյն հիմնախնդիրներու լուծումը **ՉԻ կրնար** ըլլալ.

1. Մէկը միւսին հաշուին,
2. Իւրաքանչիւրի լուծումը որոնելով **միւսներու լուծումներէն անջատ**,
3. Մէկը միւսէն **առաջնահերթ** նկատելով:

Եթե հայ ազգը չհասկնայ այս իրողությունը եւ ըստ այնմ համապատասխան քայլերու չդիմէ, ապա 2020-ի Արցախի պարտությունը պիտի ըլլայ մեր ամբողջ ազգի վերջնական պարտութեան մեկնարկը:

2. ԱՐԵՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

2.1. Տարագիր արեւմտահայութիւնը

Արեւմտահայութիւնը իր տարագրութեան հարիւրէ աւելի տարիներու ընթացքին չկրցաւ իրականացնել հետեւեալները.

2.1.1. Իր տարագրեալի կարգավիճակի հաւաքական գիտակցութիւն ծեւաւորել եւ այդ հիման վրայ իրաւա-քաղաքական գործունէութիւն ծաւալել թէ՛ տարագրութեան երկիրներու իշխանութեանց հետ եւ թէ՛ միջազգային ատեաններուն դիմաց:

2.1.2. Առաջնահերթութիւնը տալով կուսակցական եւ հատուածական պատկանելիութիւններուն, անկարող եղաւ ինքնակազմակերպուելու իրաւա-քաղաքական կեդրոնական մէկ կառոյցի մէջ: Այդ պատճառով իսկ ան չկրցաւ դէպի ազատագրութիւն ու անկախ Արեւմտահայաստան հայրենադարձութեան հարցը հրամայական հաւաքական նպատակ դարձնել:

2.1.3. Ընդհանրապէս տարագրութեան բոլոր երկիրներու, յատկապէս տարածաշրջանի հիւրընկալ երկիրներու, թէ՛ հասարակութեան եւ թէ՛ իշխանութիւններուն հետ չկրցաւ դաշնակից ձակատ մը ստեղծել հասարակաց նոյն թշնամիին դէմ ռազմավարական, քաղաքական, ընկերային, մշակութային եւ հասարակական մակարդակներուն վրայ: Փոխարէնը նախընտրեց մեկուսացումն ու «կեթթո»յի հոգեբանութիւնը: Որոշ պարագաներու, ոմանք նոյնիսկ մասնակից դարձան հիւրընկալ երկրին դէմ գործող արտաքին եւ ներքին թշնամի ոյժերու դաւադրութիւններուն:

2.1.4. Հայապահպանումի հարցը կրճատեցին լոկ լեզուական, կրօնական եւ մշակութային սահմաններուն մէջ, մինչ հայապահպանումի բուն իմաստն ու նպատակը երբեք անջատուած պէտք չէ ըլլային հայրենիքի ազատագրումի եւ հայրենադարձութեան հիմնանպատակէն, այլ ընդհակառակը, հայապահպանումը պէտք է ծառայէր այդ վեհ հիմնանպատակին:

2.1.5. Երբ գոյութիւն ունեցան ազգային ինքնակազմակերպման եւ ազատագրական պայքարի նպատակին յանձնառութիւններ, աւանդական կառոյցները ոչ միայն չաջակցեցան անոնց, այլեւ նոյնիսկ դէմ կանգնեցան անոնց ու հալածանքի ենթարկեցին նման յանձնառութեան երեւոյթները, երբեմն համագործակցելով օտարին հետ...:

2.16. Այս ամբողջ բացասական մթնոլորտին մէջ, կարեւորագոյն բացթողում մը եւս եղաւ, այս անգամ՝ գրաւեալ Արեւմտահայաստանի հողին կառչած մնացող մեր հարազատներուն հետ յարաբերելու, աջակցելու եւ համագործակցելու հարցին մէջ:

Վերոյիշեալ բացթողումները եթէ չըլլային, ու փոխարէնը, եթէ տարագիր հայութիւնը գործէր, օրինակի համար, պաղեստինցի եւ ընդհանրապէս արաբ ժողովուրդներուն պէս, ապա այդ ստուգապէս իր համապատասխան դրական անդրադարձը պիտի ունենար գրաւեալ հողերուն վրայ ապրող հայութեան մէջ, ու

անոնք ներքին ըմբոստութեան դաշտը դատարկ պիտի չծգէին որպէսզի միայն քիւրտերը զբաղեցնէին զայն, չմոռնալով եւ չանտեսելով այն փաստը, որ գրաւեալ տարածքներուն մէջ քրտական շատ շարժումներու հիմնադիրներն ու ղեկավարները, նոյնիսկ մարտական ջոկատներու հրամանատարներու մեծ մասը արմատներով ծպտեալ հայեր են: Ինչո՞ւ անոնք պիտի ըլլային «ծպտեալ» եթէ իրենց տարագրեալ եղբայրներն ըլլային լուրջ աջակիցներ եւ դուրսը լրացուցիչ իրաւա-քաղաքական եւ դիւանագիտական աշխատանքներ կատարէին:

* * *

2.2. **Գրաւեալ տարածքներուն մէջ ապրող արեւմտահայութիւնը**

Ջաւթիչ Թուրքիոյ ներքին քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային ճնշումներուն տակ, անոնք տասնամեակներ շարունակ, չիմանալով **գրաւեալ հողի բնակիչներու՝ միջազգային օրէնքներով երաշխաւորուած իրենց իրաւունքներուն** մասին, չկրցան ինքնակազմակերպուելով ներքին քաղաքական ոյժի մը վերածուիլ: Հետեւաբար, կորսնցուցին **առիթը իրենց բնական իրաւունքները պարտադրելու** զաւթիչ թրքական համակարգին: Եթէ այդ տեղի ունենար, ապա այդ եւս իր **փոխադարձ դրական եւ մղիչ** անդրադարձը պիտի ունենար տարագիր հայութեան քաղաքական դիրքորոշումներուն վրայ:

Այսօր անոնց հիմնախնդիրները կարելի է թուել հետեւեալ ձեւով.

2.2.1. Ինքնաճանաչութիւն,

2.2.2. Ինքնակազմակերպում,

2.2.3. Մայրենի լեզուն սորվելու լուրջ աջակցութիւն

2.2.4. Տարագիր արեւմտահայութեան հետ համագործակցութեան գործնական եզրերու յայտնաբերում,

2.2.5. Իրենց իրաւա-քաղաքական իրաւունքներուն մասին խորքային իմացողութիւն եւ անոնց կիրառման ուղիներու մշակում:

Այս ուղղութեամբ կան նախնական լուրջ քայլեր, որոնք ընդլայնման եւ զարգացման պայմաններու ծրագրաւորման կարիքն ունին:

3. ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ՌԻ ԱՐԵՄՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

3.1. Սովետականին առաջ (1918-1920)

3.1.1. Արեւելահայաստանը կը գտնուէր Թուրքիոյ եւ համայնավար Ռուսիոյ աքցանին մէջ:

3.1.2. Երկրին գոյութիւնը վտանգուած էր Երեւանի վարած սխալ քաղաքականութեան պատճառով, որ կը հաւատար թուրքին եւ անկեղծ չէր համայնավար Ռուսիոյ հետ: Ասոր հակառակ, Մուսթաֆա Քեմալ ռուսերը խաբեց իր խորամանկ քաղաքականութեամբ, ըսելով, թէ անոնց նման կը պայքարի արեւմտեան գաղութատիրութեան դէմ, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, ան 1918-ի սկիզբները հաւաքագրուած էր բրիտանական գաղտնի գործակալութեան կողմէ: Համայնավար ռուսեր օգնեցին անոր որպէսզի իշխանութեան գայ եւ հասնի իր նպատակներուն, յոյսով, որ ընկերվարական համակարգ պիտի հիմնէ:

3.1.3. Երեւանի իշխանութիւնները ատելի մօտ էին ցեղասպան թուրքին, քան հիւսիսի մեծ դրացի ռուսին, որու ձեռքին մէջն էին մեր ազգի փրկութեան բանալիները: Այս իրողութիւնը փաստացի է նոյնիսկ ցեղասպանութենէն առաջ, որու մասին կը վկայեն Զօրավար Անդրանիկի յուշերը 1907-ի Վիեննայի համագումարի մասին, որտեղ որդեգրուեցաւ «Բաւարարուիլ Կովկասեան ծրագրով» երիտթուրքերուն հետ Երեւանի իշխանութեան համաձայնուած քաղաքականութիւնը: Այդ մասին կը վկայեն նաեւ, այդ իշխանութեանց ստորագրած Պաթումի եւ Ալեքսանտրապոլի պայմանագիրները ցեղասպանութենէն յետոյ:

3.1.4. Իրողութիւն էր նաեւ որ համայնավար Ռուսիոյ մէջ թաքուն կը գործէին արեւմտեան խորունկ պետութեան թաքուն ոյժեր, որոնք երբեք մեր օգտին չէին, բայց միւս կողմէ, ո՛չ Երեւանի իշխանութիւնները, ո՛չ ալ Պօղոս Նուպարեանը կրցան լեզու գտնել Ռուսաստանի անկեղծ ոյժերուն հետ: Պօղոս Նուպարեանի կապերը Ռուսաստանի հետ ուղիղ չէին, այլ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե.ի միջոցով:

3.1.4. Այս քաղաքականութիւններուն համար հայութեան վճարած գինը շատ թանկ էր, մանաւանդ հողային իմաստով. Կարսը, Արտահանը, հետագային՝ Արցախն ու Նախիջեւանը:

3.1.5. Արեւմտահայութիւնը հազիւ սկսած էր կազմակերպուիլ գաղութներուն մէջ: Ցեղասպանութեան աղէտը շատ ծանր էր մեր ժողովուրդին համար: Ան տակաւին չէր կրցած արթննալ իր ստացած ուժեղ հարուածէն՝ մեր պապենական հողերու եւ մարդկային ահաւոր չափի կորուստներէն:

3.1.6. Արեւելահայաստանը էական նպաստ չէր կրնար ընծայել ցեղասպանուած եւ բռնի տեղահանուած արեւմտահայութեան, բացի Երեւանի եւ շրջակայ գաւառները ապաստանած փախստականները համարկելէն: Քաղաքական առումով, Երեւանի իշխանութիւնները հաւատարիմ գտնուեցան իրենց «Բաւարարուիլ Կովկասեան ծրագրով» քաղաքականութեան, որ ակնյայտ էր թէ՛

Ուիլսոնեան իրաւարար վճիռի բացայայտ մերժումով եւ թէ՛ թուրքերուն հետ «բարեկամութիւն եւ եղբայրութիւն» իրականացնելու անոնց ձգտումներով:

3.1.7. Երեւանի իշխանութիւններուն կազմակերպած 1919-ի «Արեւմտահայ երկրորդ համագումար»ը Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին Արեւմտահայաստանի (եւ ընդհանրապէս Միացեալ Հայաստանի) միջազգային օրէնքներով հաստատուած իրաւունքներու վիժումի բացայայտ արարք էր:

* * *

3.2. Սովետական Հայաստանի ժամանակ

3.2.1. Արեւելահայաստանը դարձաւ զարգացած պետութիւն մը գիտական, մշակութային եւ մարզական մեծ ներդրով:

3.2.2. Մղուած Արեւմուտքէն (յատկապէս Պաղ Պատերազմի տարիներուն), նաեւ մղուած իրենք զիրենք հայ ժողովուրդի միահեծան ներկայացուցիչը նկատելու յաւակնութենէն, արտերկրի մէջ կարգ մը հայկական ոյժեր չընդունեցին Սովետական Հայաստանի գոյութիւնը: Այդ մօտեցումը յանգեցուց Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ՝ 1950-ականներէն մինչեւ այսօր շարունակուող պառակտումին եւ եղբայրասպան ոճիրներու (Լիբանան, 1958):

3.2.3. Տարագրութեան մէջ գործող ու «Յառաջդիմական Ճակատ» անունով ճանչցուած արեւմտահայ կառոյցները լաւ յարաբերութիւն մշակեցին Սովետական Հայաստանի հետ: Բայց երկրորդ համաշխարհային պատերազմէն յետոյ սկսած Պաղ Պատերազմի պայմաններուն մէջ, այդ յարաբերութիւնները լոկ մշակութայինի սահմաններուն մէջ մնացին:

3.2.4. Երբ տարիները կը գլտորուէին, եւ մէկ կողմէ Սովետական Հայաստանի, իսկ միւս կողմէ տարագիր հայութեան աւանդական կառոյցները ոչ մէկ ծայն կը բարձրացնէին Արեւմտահայաստանի հողային պահանջատիրութեան առումով, խումբ մը հայ երիտասարդներ, բողոքելով հայկական համատարած անփութութեան դէմ, Հայկական Ղատը իրենց իմացած ձեւով յառաջ տանելու համար հիմնեցին «Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակ»ը, որ թրքական պետական թիրախներ հարուածեց աշխարհին ցոյց տալու համար, թէ հայը իր դատը չէ մոռցած:

3.2.5. Այս ժամանակահատուածին շարք մը երկիրներ ու միջազգային կառոյցներ ընդունեցին Հայոց Ցեղասպանութիւն: Սակայն այդ քայլը բարոյականէն անդին չանցաւ եւ չհասաւ գրաւուած հողերու վերադարձը պահանջելու մակարդակին, մեզի հասկնցնելով, թէ «իրաւունք ունիք, սակայն առնելիք չունիք»:

3.2.6. Սովետական Հայաստանը մինչեւ 1960-ական թուականները չէր կրնար համարձակօրէն արտայայտուիլ Ցեղասպանութեան մասին՝ ռուս-թրքական յարաբերութեանց չվնասելու համար: Մեծ Եղեռնի 50-ամեակէն, մանաւանդ Ծիծեռնակաբերդի յուշակոթողի հաստատումէն ետք, Սովետական Հայաստանն սկսաւ աւելի համարձակ խօսիլ Ցեղասպանութեան մասին:

3.3. Անկախութեան տարիներուն

3.3.1. Արեւելահայաստանը իր անկախութեան առաջին օրերէն իսկ շատ ծանր հարուած հասցուց Արեւմտահայաստանին եւ ամբողջ արեւմտահայութեան: Այս իրողութեան շատեր տեղեակ չեն կամ չեն անդրադարձած իսկ: Այս ցաւալի իրողութիւնն սկսաւ Արեւելահայաստանի 23 Օգոստոս 1990-ի «Անկախութեան հռչակագիր»ով, երբ անոր նախաբանը անգամ մը եւս անտեսեց 19 Յունուար 1920-ին միջազգային ճանաչում ստացած «Միացեալ Հայաստանի Պետութիւն»ը եւ ինքզինք հիմնաւորեց միայն թուրքերու կողմէ ճանչցուած 1918-ի կարգավիճակով, բայց չզլացաւ իւրացնելու «Հայաստան Պետութիւն» անունը: Եթէ քաղաքական արթուն միտքով եւ համազգային գիտակցութեամբ առաջնորդուէր, Արեւելահայաստանն ինքզինք պիտի անուանէր առնուազն «Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութիւն»՝ եթէ ոչ որպէս քաղաքական, այլ գոնէ բարոյական նեցուկ հանդիսանալով իր հայրենակից արեւմտահայութեանը: Ի հարկէ, այդ հարցով մեղադրեալները մեր հարազատ արեւելահայ հայրենակիցները չեն, այլ հոն վաղուց թաքնուած հակահայ ոյժերու հայանուն սպասարկողները:

3.3.2. Անկախութեան տարիներուն Հայաստանի մէջ սկսաւ գործել սակաւապետական (oligarchic) համակարգ մը, որ վարեց ռուսամէտ եւ արեւմտամէտ քաղաքականութիւն մը, որ «քոմիլեմենթարիզմ» կոչուեցաւ: Այդ քաղաքականութիւնը կրնար արդիւնաւէտ ըլլալ Արեւմուտքի եւ Ռուսիոյ յարաբերութիւնները կայուն եղած ժամանակ: Սակայն երբ հակադարձելով Վրաստանի արեւմտամէտ քաղաքականութեան 2008-ին տեղի ունեցաւ Վրաստանի վրայ ռուսական յարձակումը եւ երբ 2014-էն ետք սկսաւ Արեւմուտքի արշաւը Ռուսիոյ դէմ՝ Ռւքրահինայի մէջ կազմակերպուած պետական հարուածով, երկու կողմերը նոյն չափով գոհացնող քաղաքականութիւն վարելն այլեւս անկարելի էր: Ռուսիոյ ռազմավարական գործընկերն ըլլալով, Արեւելահայաստանը պէտք է վարէր աւելի յստակ արտաքին քաղաքականութիւն՝ Ռուսիոյ վստահութիւնը չխախտելու համար: Ռուսական ռազմակայանի պայմանագրութիւնն ու Եւրասիական Տնտեսական Միութեան մասնակցիլը իրապաշտ քաղաքականութեան մէջ բաւարար չեն ռազմավարական հեռահար, երկարատեւ, հաստատուն, փոխադարձ յարգանքի ու վստահութեան վրայ հիմնուած դաշնակցային յարաբերութիւններ մշակելու համար:

3.3.3. Անկախութենէն ետք, Հայաստան չունէր պետական ռազմավարութիւն եւ շրջանի բնական դաշնակից պետութիւններու հետ համագործակցութեան լայն դաշտ ստեղծելու քաղաքականութիւն՝ տարուելով Իրանը չսիրաշահելու Արեւմուտքի պահանջէն՝ մէկդի դնելով երկրին պետական շահերը: Հայաստան կղզիացած էր Միջին Արեւելքի պետութիւններէն եւ բնաւ չվարեց այդ պետութիւններուն հետ ռազմավարական յարաբերութիւն մշակելու քաղաքականութիւն՝ ձեւով մը հաւասարակշռելու համար Թուրքիա-Ատրպէյճան առանցքը: Ատոր գինը վճարուեցաւ Արցախի երկրորդ պատերազմին:

3.3.4. 2009-ին Արեւելահայաստանը ուզեց բարելաւել յարաբերութիւնները Թուրքիոյ հետ, սակայն թրքական երկու նախապայմանները՝ Արցախը Ատրպէյճանին վերադարձնել եւ Թուրքիա-Հայաստան ներկայ սահմանը երկու երկիրներուն միջեւ վերջնական սահման համարել (արեւմտահայութեան

իրաւունքը ոտնակոխելով եւ Հայկական Ղատին վճռական հարուած հասցնելով), արգելք կը հանդիսանան այդ յարաբերութեան: Ներկայիս կը լսուին կարգ մը ձայներ, որոնք կը պահանջեն երթալ զիջումի եւ դիւանագիտական կապեր հաստատել թուրքիոյ հետ՝ անգամ մը եւս անտեսելով արեւմտահայութեան հողային իրաւունքները:

3.3.5. Այս փուլին, Արեւելահայաստանի սակաւապետական իշխանութիւններուն համար անհրաժեշտ էր արեւմտահայութեան նիւթական ներոյժի ներգրաւումը, որպէս հեշտ եւ անսահման փողի աղբիւր: Ուստի ան, օգտուելով իր հանդէպ արեւմտահայութեան ունեցած սէրէն ու յարգանքէն, քայլ առ քայլ սկսաւ ինքզինք պարտադրել որպէս ամբողջ հայութեան տէրն ու տիրականը, ստեղծեց Սփիւռքի նախարարութիւնը, որու հիմնական առաքելութիւնն էր սիրաշահիլ արեւմտահայութեան դրամազուխները եւ ապահովել անոնց հոսքը դէպի Արեւելահայաստան՝ շատ անգամ ուղիղ դէպի իշխանական այրերու սեփական գրպանները, առանց անդրադառնալու, թէ այդ նեղմիտ քաղաքականութիւնը որքան վնաս կը հասցնէր Արեւմտահայաստանի իրաւունքներու քաղաքական հիմքերուն:

3.3.6. Արեւմտահայութիւնն ալ իր կարգին շարունակեց անկարող մնալ կազմակերպուելու կեդրոնական ներկայացուցչական մարմին մը հիմնելու ու ազգային ռազմավարութիւն որդեգրելու գործին մէջ: Ոմանց քով կար նաեւ մենատիրութեան մարմաջը, իսկ իրարամերժութեան երեւոյթը տարածուած էր գրեթէ բոլոր աւանդական կառոյցներուն մէջ: Անոնք մերժեցին միասնականութեան բոլոր առաջարկները՝ առանց փոխարէնը այլ ծրագիր ներկայացնելու: Այս մտայնութեամբ, անոնց համար փրկութեան օղակ եղաւ Արեւելահայաստանի՝ ամբողջ հայութեան տէրն ու տիրականը ձեւացնող քաղաքականութիւնը: Այսպիսով, համընկնեցան Արեւմտեան Հայաստանի եւ արեւմտահայութեան հարցերուն նկատմամբ երկու անտարբեր կողմերուն՝ Արեւելահայաստանի սակաւապետական իշխանութիւններուն եւ արեւմտահայութեան աւանդական կառոյցներուն շահերը, եւ սկսան՝ մէկ կողմէ շքանշաններու առատ բաշխումները, միւս կողմէ՝ Արեւելահայաստանի արտասահմանի դեսպաններու պաշտամունքը:

3.3.7. 2018-ին, սակաւապետական եւ փտած համակարգին դէմ պայքարի նշանախօսքով իշխանութեան հասաւ Արեւմուտքէն օժանդակուող հասարակական կազմակերպութիւններու արեւմտամէտ վարչակազմը, որ վնաս հասցուց Ռուսիոյ հետ յարաբերութեան եւ պատճառ դարձաւ Արցախի երկրորդ, աղէտալի պատերազմին: Երկիրը դարձեալ վնասեց: Հազարաւորներ կը մտածեն գաղթել երկրէն:

3.3.8. Արեւմուտքի քայքայիչ ազդեցութիւնը մեծ վնաս հասցուց արեւմտահայութեան մտաւորական խաւին: Ծրագրուած ձեւով աշխատանք կը տարուի «իրաւունք ունիք, ջարդ եղած է, սակայն թուրքիայէն առնելիք չունիք» նշանախօսքին տակ: Այսինքն ջարդ մը եղած է, կարելի է հատուցում պահանջել թուրքիայէն, սակայն հողի հարց չկայ («Հողի փոխարէն՝ փող»): ԱՄՆ-ի, Հայաստանի եւ այլ երկիրներու մէջ փորձ կը կատարուի ստեղծել հայ մտաւորական խաւ մը, որ կ'ընդունի զոհել Արեւմտեան Հայաստանի հողային դատը՝ թուրքիոյ հետ «բարիդրացիական» յարաբերութիւն հաստատելու համար: Նաեւ փորձ կը կատարուի Հայաստանի պատմութեան դպրոցական դասագիրքերը վերապատրաստել մեղմացնելով թուրքիոյ կատարած ծանրագոյն

ոճիրները՝ մոռցնել տալու համար մեր պահանջատիրությունը: Այս մտաւորականներուն եւ դասագիրքերուն ֆինանսաւորումը կու գայ Արեւմուտքէն: Ապատեղեկատուութիւնն ալ քայքայիչ ազդեցութիւն կ'ունենայ հայ ժողովուրդի զանգուածներուն վրայ: Ամէն ձեւով կը փորձեն արեւմտահայը կամ Կիլիկիոյ հայը վերածել անյոյս խլեակներու: Սա կը կատարեն պատմութեան լուսանցքին յայտնուած մարդիկ՝ հայու մէջէն ջնջելու համար ազնուական, հզօր ազգի մը զաւակն ըլլալու եւ հողային դատ ունեցող պահանջատիրոջ գաղափարները: Այս գործին մէջ, Հայաստանէն դուրս գտնուող բոլոր քաղաքական միաւորները կամայ թէ ակամայ մեղսակից են իրենց անփութութեան կամ իսկական մեղսակցութեան պատճառով:

3.3.9. «Համահայկական» եւ «համազգային» անուններու տակ ստեղծուեցան բազմաթիւ նախաձեռնութիւններ, որոնց օրակարգին մէջ ամենամեծ բացական Արեւմտահայաստանն ու արեւմտահայութեան իրաւա-քաղաքական իրաւունքներն են, որոնց մասին խօսիլն իսկ անհնար է: Աւելին, յառաջ կը մղուին եզրոյթներ եւ վանկարկումներ, որոնց հիմնական նպատակն է հայութեան ենթագիտակցութեան մէջէն վերացնել Արեւմտեան Հայաստանի ինքնութիւնն ու անոր հողային եւ այլ իրաւունքներու պահանջատիրութեան ոգին: Օրինակներ՝ 1. «Հայաստան, Արցախ, Սփիւռք» եւ ոչ «Արեւմտեան Հայաստան», 2. «Արի տուն» ծրագիր մը՝ ուղղուած արեւմտահայութեան, այսինքն «Տունդ Արեւելահայաստանն է, ուրիշը չունիս»: «Համահայկական Խաղեր», ինքնին հիանալի գաղափար մը, որ 2019-ին ընթացաւ խեղաթիւրուած ուղղութեամբ՝ «Երեւան-Վան» չուերթի միջոցով: Սա Հայաստան-Թուրքիա յարաբերութիւններու բնականոնացման իրականացման ակնյայտ քաղաքական արարք մըն էր, կատարուած արեւմտահայ մեծահարուստներու ֆինանսական միջոցներով, «Համահայկական Խաղեր»ը կազմակերպող վարչութեան կողմէ, ուր կան արեւմտահայ վարչականներ ալ: Վարչութիւնը կը հասնի հայկական գրաւեալ Վան ու կը հանդիպի թուրք զաւթիչ կառավարութեան ներկայացուցիչին հետ: Հանդիպման աւարտին կը յայտարարուի, թէ «յաջորդ համահայկական Խաղերը տեղի պիտի ունենան Վան, Երեւան եւ Ստեփանակերտ քաղաքներուն մէջ, այդպիսով Հայաստան, Արցախ, Սփիւռք յարաբերութիւնները աւելի սերտ ու ամրապնդուած կ'ըլլան»: Հայկական մամուլը, անխտիր, չուերթը համարեց «պատմական» ու տարածեց այդ յայտարարութիւնը՝ առանց անդրադառնալու որ Վանը հոն ոչ թէ հայկական գրաւեալ քաղաք է, այլ մաս կը կազմէ ... սփիւռքին, ինչպէս որեւէ օտար երկրի քաղաք ուր հայեր կ'ապրին:

Այստեղ եզրափակելու կարիք չկայ, իրերը կոչուած են իրենց անուններով, որպէսզի մեր հարազատ արեւմտահայ հայրենակիցները իմանան, որ եթէ իրենք չզբաղին իրենց հողային հարցով, ուրիշ զբաղող պիտի չըլլայ այս Երկրագունդին վրայ:

4. ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԷԿ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հարցադրումներ.

Կանգ առնենք պահ մը ու մենք մեզի ամենայն անկեղծությամբ տանք հետեւեալ հարցումները եւ փորձենք պատասխանել առանց ինքնախաբէութեան:

Հ.1. Երբ կը խօսինք հաւաքականութեան անհրաժեշտութեան մասին, արդեօք հայերս նո՞յն ձեւով կը հասկնանք հաւաքականութեան իմաստը, թէ՞ նոյնիսկ անոր մասին ալ տարակարծիք ենք: Օրինակ, ՀՀ-ն յաճախ կը գործէ «Արեւելահայաստանակեդրոն» քաղաքականութեամբ, եւ ինքզինք համարելով/պարտադրելով որպէս ամբողջ հայութեան միակ լիազօր ներկայացուցիչն ու ղեկավարը, համազգային համագործակցութիւնը ան կ'ընկալէ որպէս ամբողջ հայ ազգի ներոյժը ծառայեցնել ի նպաստ Արեւելահայաստանին, մինչ արեւմտահայութիւնը հաւաքականութեան սկզբունքը կ'ընկալէ «բոլորը բոլորին համար» իմաստով:

Հ.2. Հայութիւնը այսօր գոյութիւն ունի՞ որպէս մէկ ազգ եւ մէկ միասնական ժողովուրդ, թէ՞ ան արդէն դարձած է բաժան-բաժան հատուածներ արաբ ազգին նման: Օրինակ, պաղեստինցի արաբը կը պայքարի իր գրաւեալ հողերը ազատագրելու համար, մինչ Եգիպտոսը, Յորդանանը եւ արաբական ուրիշ պետութիւններ խաղաղութեան դաշինքներ կնքած են Պաղեստինը գրաւող Իսրայէլին հետ: Եթէ այդպիսին է այսօրուայ հայ ազգին իրավիճակը, արդեօք տակաւին պէ՞տք է միասնականութիւն տենչալ, թէ՞ ամանց համար, տարանջատութիւնը աւելի ծեռնտու եւ իրապաշտ կը դառնայ տարբեր խնդիրներ տարբեր ուղիներով լուծելու համար: Կրկին վերցնենք արաբներու օրինակը: Վերջին տասնամեակին ընթացքին, Արաբական Լիկան, որ պէտք է արաբ ազգի միասնականութեան եւ հաւաքական գործունէութեան խորհրդանիշն ու երաշխիքը ըլլար, դարձաւ ամենամեծ խոչընդոտը եւ որոշ վճռական պահերու գործեց ընդդէմ արաբ կարգ մը պետութիւններու, որոնք այդ կառոյցի հաւաքական ներոյժին պէտք է ապաւինէին:

Հ.3. Հայրենիք, հայրենասիրութիւն, հայրենադարձութիւն եւ այլ եզրերու իմաստները միեւնո՞յնն են հայ ազգի բոլոր գաւակներուն համար: Օրինակ, արեւմտահայութեան հայրենիքն ու հայրենադարձութիւնը կրնա՞ն նաեւ ըլլալ Արեւելահայաստանը եւ հոն հաստատուիլ: Եթէ «այո», ան ժամանակաւո՞ր է, թէ՞ «մէկը միւսին փոխարէն է»՝ յստակ չէ:

Հ.4. Հայկական հողային հարցերուն նկատմամբ գոյութիւն ունի՞ն միասնական ձգտում, դիրքորոշում, վճռականութիւն եւ յանձնառութիւն: Օրինակ, ՀՀ-ի անկախութեան հռչակագիրը Արեւմտեան Հայաստանը կը յիշէ միայն իր 11-րդ յօդուածին մէջ, այդ ալ Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչում ձեռք բերելու հարցին՝ ՀՀ-ը լոկ «սատար» կանգնելու յայտարարութեամբ մը:

Հ.5. Արեւմտահայաստանն ու Կիլիկիան բռնազաւթող Թուրքիոյ նկատմամբ մենք, որպէս մէկ ազգ, ունի՞նք մէկ եւ միեւնոյն դիրքորոշումն այսօր: Արեւելահայաստանի կողմէ Թուրքիոյ հետ բարեկամութեան եւ հաշտութեան ձգտումները սկսած են 1918-ին, վերակենդանացած 2009-ի արձանագրութիւններով: ՀՀ-ի ներկայի իշխանութիւնն ալ ունի նման ձգտումներ:

Եթե ՀՀ-ը նման քայլերու երթայ եւ թուրքերը նախապայման դնեն ՀՀ-ի եւ Թուրքիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող սահմանները վերջնական համարել, ՀՀ-ը պիտի համարձակի՞ ընդունիլ Թուրքիոյ նախապայմանը **առանց արեւմտահայութեան լիազօրութեան**: Ի հարկէ, այդ անօրինական քայլ կ'ըլլայ, բայց կրնայ նաեւ արեւմտահայութիւնը դնել **կատարուած իրողութեան մը առջեւ**, որ ինքնին յաւելեալ բարդութիւններ պիտի ստեղծէ Արեւմտահայաստանի ազատագրութեան մեր ազգային գերագոյն նպատակին եւ իրաւունքին դիմաց:

Հ.6. 19 Յունուար 1920-ի փաստացի (de facto) եւ 11 Մայիս 1920-ի իրաւական (de jure) միջազգային ճանաչումներ ստացած «Հայաստան Պետութեան» նկատմամբ **հայ ազգը ունի՞ միասնական դրական դիրքորոշում**: Եթէ պատասխանը «այո» է, ապա ինչպէ՞ս ան պիտի արտայայտուի **հաւաքական գործունէութեամբ**, մանաւանդ երբ Արեւելեան Հայաստանը իր 23 Օգոստոս 1990-ի «Անկախութեան հռչակագիր»ի նախաբանին մէջ ինքզինք կը հիմնաւորէ 1918-ի «հանրապետութեան» վրայ, բայց կ'իւրացնէ 1920-ի «Հայաստան Պետութիւն» անունը: Իսկ եթէ պատասխանը «ոչ» է (ինչպէս ակնյայտ է այսօր), արդեօք **համազգային համագործակցութեան եզրեր կը մնա՞ն հայութեան համար**:

Հ.7. «ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-ը ո՞րն է՝ Արեւելեան Հայաստա՞նը (որ Մայր Հայաստանի ընդամէնը մէկ մասն է), մինչդեռ «ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»-ը 1920-ին միջազգային ճանաչում ստացած **միասնական Հայաստանն է**:

Հ.8. Հայ ազգը, որպէս ազգային մէկ ամբողջականութիւն:

***

4.1. Ազգային ամբողջականութեան հիմքերը

4.1.1. Լեզու, մշակոյթ, նիստուկաց, լեզուամտածողութիւն, տոհմիկ սովորութիւններ:

4.1.2. Ազգային միասնական **հայեցակարգն ու առաքելութիւնը** եւ անոնք գործնական գետնի վրայ **շարունակաբար իրագործելու կարողութիւնն ու վճռականութիւնը**:

***

4.2. Ազգային ամբողջականութեան սպառնալիքները

Ափսոսալի երեւոյթ մըն է, որ հայ ազգը իր գոյատեւման սպառնալիքներուն կ'անդրադառնայ **միայն աղէտներու եւ փորձանքներու ժամանակ**, մինչդեռ երբ քանի մը տարի հանգիստ ու խաղաղ ապրի՝ շուտով **մէկդի կը դնէ հաւաքական հոգերն ու խնդիրները՝ ի նպաստ սեփականին**: Մեր ազգը տակաւին **չիմանա՞ր**, որ մեր պատմական թշնամիները երբե՛ք պիտի չիրաժարին մեզ այս աշխարհէն վերացնելու ծրագիրէն, թէ՞ ան պարզապէս այլեւս **յոզնած է** դիմադրելէն եւ գոյապայքար մղելէն ու որոշած է ապրիլ **օրը օրին՝** առանց ապագայի մասին

մտահոգություն: Դեռ պատասխան չունինք, բայց ստոյգ կրնանք հաստատել հետեւեալ իրողութիւնները, որոնք արժանի են վերլուծութեան եւ համապատասխան լուծումներ գտնելու.

4.2.1. **Հատուածականութիւնն ու անձնական շահերը ազգային գերագոյն շահերէն վեր դասելը:**

4.2.2. Հատուածի մը ինքզինք **պարտադրելը** որպէս ամբողջ ազգի ներկայացուցիչ՝ յաճախ սխալ կողմնորոշումներով:

4.2.3. **Հանրային կարծիքի բացակայութիւնը**, մեր ժողովուրդի մեծամասնութեան քաղաքականապէս թոյլ ու անպատրաստ ըլլալը:

4.2.4. Գաղափարախօսութեան մը կամ քաղաքական լուրջ ծրագրի մը շուրջ **չհամախմբուիլը:**

4.2.5. Կառոյցներու մէջ իսկական **ռամկավարութեան պակասը:**

4.2.6. **Ապատեղեկատուութեան** քանդիչ դերը մեր ժողովուրդի համախմբումն ապահովող ազգային արժէքները հարուածելու կամ զանոնք թուլցնելու գործին մէջ:

5. ԱՐԵՄՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԸ ԱՅՍՈՐ

Աշխարհի ազդեցիկ ոյժերն այսօր մտած են ընդհանուր ազդեցութեան գօտիներու վերադասաւորման եւ **վերահասարակչութեան** նոր եւ թէժ հանգրուան մը: Երկրագունդին վրայ կան իրարու հակասող եւ բախուող հիմնական երկու ծրագիրներ՝ աշխարհի կառավարման՝ **միաբեւեռայնութեան** թէ՛ **բազմաբեւեռայնութեան** վրայ հիմնուած համակարգի հաստատումը:

Այս երկու ճակատներուն կարելի է տարբեր անուանումներ տալ, սակայն հիմնականը կը մնայ նոյնը. մէկը կը ձգտի աշխարհի կառավարումը վերցնել **«ընտրանիներ»**ու ճակատի մը ձեռքերուն մէջ, մինչ միւսը կը ձգտի այդ կառավարումը դարձնել **համակարգային՝** բազմաբեւեռ, հաւաքական վերահսկողութեան տակ:

Միաբեւեռ աշխարհի ճակատը կ'ընդգրկէ ՆԱԹՕ-ի անդամ պետութիւնները, ծաւալապաշտ Արեւմուտքը, սիոնիզմը եւ անոնց արբանեակ պետութիւնները, իսկ բազմաբեւեռ աշխարհի ճակատը գլխաւորաբար կ'ընդգրկէ Ռուսաստանի Դաշնութիւնը, Չինաստանի Ժողովրդային Հանրապետութիւնը եւ անոնց դաշնակիցները:

* * *

Այս պատմական եւ անկինադարձային ժամանակաշրջանի ընթացքին մեզի համար կենսական կարեւորութիւն ունի նախ գիտակցիլ, որ եթէ հայ ազգը իր **յստակ դիրքորոշումը** չունենայ այս պատմական գործընթացին նկատմամբ, ապա ներկայ փուլի աւարտին ան ոչ մէկ բաժին կամ նոյնիսկ խօսք պիտի ունենայ գալիք առնուազն 50 տարիներու ընթացքին հաստատուած համաշխարհային համակարգին մէջ, այլ պարզապէս այս կամ այն յաղթող կողմին երկրորդական կամ երրորդական մակարդակի ենթականերէն մէկը պիտի մնայ: Այս պարագային՝ **չէզոքութիւնը համարժէք է ինքնասպանութեան:**

Ուրեմն այլընտրանքը. **յստակ դիրքորոշուիլն է** եւ ոչ թէ «երկու թելերու վրայ խաղալ»ը, ինչպէս կարգ մը «գիտեմիկոս»ներու միտքով կրնայ անցնիլ, վստահելով արտաքին թելադրանքներու:

Արագ ակնարկ մը նետելով այդ երկու խրամատները կազմող պետութիւններու ցանկին վրայ, կարելի է արձանագրել հետեւեալ իրողութիւնները.

ա. Հայկական Լեռնաշխարհը **Միջին Արեւելքի անբաժանելի մասն է** թէ՛ հողային իմաստով եւ թէ՛ հայ ազգին հետ այնտեղ ապրող այլ ազգութիւններու բնիկութեան, մշակութային եւ պատմական առնչութեանց իմաստներով: Այդ տարածաշրջանի ջախջախիչ մեծամասնութիւնը կենաց-մահու պայքարի մէջ է միաբեւեռ համակարգի հետեւորդներուն դէմ, իսկ անոնց պաշտպանողներն ու դաշնակիցները բազմաբեւեռ համակարգի հետեւորդներն են:

բ. Տարածաշրջանին դէմ տասնամեակներով թշնամական դիրքորոշում ունեցող **միաբեւեռ համակարգի հետեւորդներու շարքին են Թուրքիան եւ Իսրայէլը**, որոնք առաջատար դերակատարում ունին տարածաշրջանը քայքայելու եւ միաբեւեռականներուն ենթարկելու ծրագիրին մէջ:

գ. Ինչպէս աւելի յստակ դարձաւ մեր օրերուն, փանթորանիզմը միաբերեալ աշխարհի իրականացման հիմնական փուլային ծրագիր մըն է, որու լիարժէք իրագործումը կ'ենթադրէ Հայկական Լեռնաշխարհի ամբողջական ենթարկումը Թուրքիոյ, հետեւաբար ՆԱԹՕ-ին եւ անոնց ետին կանգնող ոյժերուն: Փանթորանիզմի թիւ մէկ հակադրուողն ու թշնամին բազմաբերեալ աշխարհի հետեւորդներն ու անոնց դաշնակիցներն են, ներառեալ Միջին Արեւելքի մեր բնական դաշնակից ազգերն ու պետութիւնները:

դ. Միաբերեալ համակարգի համախմբումը, 1920-ին «Միացեալ Հայաստան Պետութիւն»ը ձանձնալէն յետոյ, բոլոր հնարաւորութիւններն ունէր այդ պետութիւնն իրականութիւն դարձնելու, ինչպէս որ ըրաւ տարածաշրջանի՝ Սելիի դաշնագիրով ստեղծուած բոլոր պետութիւններու պարագային: Բայց թերացան իրենց պարտաւորութեանց մէջ, փոխարէնը խթանեցին «Հայաստան Պետութիւն»ը իրականութեան չվերածելու թրքական կողմի բոլոր քայլերը: Հարկ է նշել նաեւ, որ բազմաբերեալ համակարգի գլխաւոր բաղադրիչը հանդիսացող այդ օրերու Ռուսաստանն ալ արգելք չկանգնեցաւ «Հայաստան Պետութիւն»ը ոչնչացնողներու քայլերուն, նոյնիսկ օգնեց թուրքերուն՝ Արեւմտեան Հայաստանի բաժինով:

ե. Միաբերեալ համակարգի համախմբումը 1920-էն ի վեր կը փորձէ Արեւմտեան Հայաստանի հարցը կրճատել զայն վերածելով լոկ «Ցեղասպանութեան բարոյական ճանաչում»ի սահմանափակ դրոյթի մը՝ անտեսելով հայկական հողային հարցը եւ մեր հայրենիքի մեծ մասի թրքական գրաւումն ընդունելով որպէս կատարուած իրողութիւն: 1970-ական թուականներու կէսին կեանքի կոչուած հայկական ազատագրական պայքարին դէմ ան կատաղի եւ համակարգուած գործունէութիւն ծաւալեց՝ զայն համարելով քրէական խմբաւորումներու ահաբեկչական արարքներ: Այս իրողութեան մէջ մեղաւոր է նաեւ տարագիր սփիւռքահայութիւնը, որ միասնական եւ կեդրոնական ներկայացուցչական քաղաքական մարմին մը ստեղծելու անկարող եղաւ: Այդ մարմինը կրնար այդ պայքարին իրաւա-քաղաքական նեցուկը դառնալ եւ յաջողէր Արեւմտեան Հայաստանի հարցի հողային բաժինը վերակենդանացնել: Միաբերեալ համակարգին այս վերաբերմունքը կը ձգտէր հայկական հողային հարցին վերջ դնել եւ հայութիւնը հեռացնել տարածաշրջանի իր բնական միջավայրէն՝ մեծ աշխուժութեամբ քաջալերելով Միջին Արեւելքի եւ նոյնիսկ Սովետական Հայաստանի հայութեան զանգուածային գաղթը դէպի Արեւմուտք:

***

5.1. Հայութիւնը ի՞նչ կ'ակնկալէ արտաքին աշխարհէն

Արտաքին աշխարհէն ակնկալելիքներ ունենալէ առաջ, հայութիւնը կարիքն ունի ճիշդ ընկալելու, թէ աշխարհի ազդեցիկ ոյժերուն համար հայութիւնն այսօր ի՞նչ կը ներկայացնէ, նկատի ունենալով որ միջազգային յարաբերութիւններուն մէջ որոշիչը շահերն են միայն:

Եթէ փանթորանիզմը միաբերեալ համակարգի ծրագրի իրականացման եւ հաստատման անհրաժեշտ փուլ մըն է, որ կ'ենթադրէ հայկական հողերու

ամբողջական ենթարկումը **Թուրքիոյ, հայութիւնն այլեւս ի՞նչ կրնայ ակնկալել այդ ճակատէն:** Այո, տեսականօրէն, հայ քաղաքական միտքը կրնայ փորձել այդ համակարգին հետ փոխադարձ շահերու եզրեր որոնել, բայց նոյնիսկ եթէ ան գտնէ նման եզրեր եւ լուծումներ, հայութիւնն ի՞նչ **խայծեր** կրնայ ներկայացնել այսօր, իր ներկայ քայքայուած վիճակով, համոզելու համար միաբեւեռ համակարգը **հրաժարիլ Թուրքիոյ դերակատարութենէն** ու վստահիլ **հայկական կողմին:** Սա արդէն չափազանց անիրապաշտ մտածելակերպ է, մանաւանդ որ նոյնիսկ եթէ հայութիւնը հրաշքով մը յաջողի ձեռք բերել փոխադարձ շահերու նման կարգադրութիւն մը, գործնական գետնի վրայ ան իրագործուելու ո՞րքան **իրատեսական հնարաւորութիւններ** ունի, երբ նման կարգադրութիւն մը **հայութիւնն անպայման պիտի դնէ թշնամական դիրքերու մէջ ոչ միայն իր բնական միջավայրին, այլ նաեւ բազմաբեւեռ համակարգի ձգտող ճակատին դէմ:** Փաստօրէն, այս վարկածը հայութիւնը կը տանի դէպի **«հոսանքին դէմ լողալու»** ինքնասպառողական, ինքնաքայքայման ու ոչնչացման ճանապարհ:

Միւս կողմէ, ներկայ աշխարհաքաղաքական անցուդարձերու լոյսին տակ, աւելի **հաւանական է** նոյն **փոխադարձ շահերը գտնել բազմաբեւեռ համակարգի ճակատին հետ,** որու հիմնական երկու փարոսներն են, ինչպէս նշեցինք, Ռուսաստանի Ղաշնութիւնն ու Չինաստանի Ժողովրդային Հանրապետութիւնը, որոնց դաշնակիցներն են տարածաշրջանի **մեր բնական միջավայրի պետութիւններն** ու ազգերը: Անոնց համար հիմնական նպատակ է **փանթուրանիզմի ծրագիրին միանգամընդմիջտ ձախողութիւնը:** Այդ պարագային հայութիւնը **«կը լողայ հոսանքին հետ»** (անշուշտ՝ եթէ լողալ գիտնայ):

Ռուս-թրքական յարաբերութիւնները պէտք չէ դիտարկել հայկական աչքերով: Այո՛, եթէ փանթուրանիզմի կանխարգիլումը կենսական անհրաժեշտութիւն է Ռուսաստանի ազգային անվտանգութեան համար, ապա հայերը պէտք չէ **միամտօրէն** ակնկալեն, որ Ռուսաստանը կրնայ այլ շահեր չունենալ Թուրքիոյ հետ, մանաւանդ երբ մեր **անխոհեմութեան** պատճառով, **մենք ինքներս կը վնասենք մեր ազգային շահերուն:** Ռուսերուն համար հազար անգամ աւելի ձեռնտու պիտի ըլլար որ հայերս **յստակ եւ հաստատ քաղաքական հեռահար դիրքորոշումով օժտուած ըլլայինք:** Այնքան ատեն որ մենք մեր եւ Ռուսաստանի շահերու համընկնումի ուղղութեամբ **լրջութիւն չենք ցուցաբերեր,** զայն մեղադրելու իրաւունք չունինք:

Ռուսաստանը կրնար, առաջին օրէն իսկ, նոյնիսկ առանց Երեւանի թոյլտուութեան, կասեցնել փանթուրանիզմը գործնականօրէն իրականացնելու նպատակով հրահրուած Արցախեան երկրորդ պատերազմը: Սակայն մինչեւ ե՞րբ Արեւելահայաստանը կրնար այդ իրողութեան վստահելով՝ անտարբեր մնալ իր ազգային անվտանգութեան խնդիրներուն նկատմամբ: Ռուսաստանի այս միջամտութեան հիմնական դրդապատճառը **իր ազգային անվտանգութեան պաշտպանութիւնն էր** եւ ոչ թէ ռուս-հայկական **ծրագրաւորուած համագործակցութիւն մը:** Նման պարագաներու, դրական որեւէ արդիւնք եթէ կայ, ապա կը քաղէ միայն Ռուսաստանը եւ ոչ թէ այսօր անգոյ ռուս-հայկական **«ճակատ»ը:** Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական դաշտն այսօր զբաղած է **«նորեր»ու եւ «նախկիններ»ու միջեւ անիմաստ եւ պետականակործան հակամարտութիւններով,** փոխանակ ամէն ինչ մէկդի դնելով ձեռնարկելու միասնական ուժերով հիմնուած պետական կառոյց մը, որ կ'անցնի **իսկական եւ փոխադարձ շահերու վրայ հիմնուած, կայուն ու անխախտ ռուս-հայկական գործնական ճակատի ստեղծումին:**

Բազմաբեւեռ համակարգի ճակատը անվերապահօրէն հետամուտ է փանթօրանիզմի ծրագիրին մէկանգամընդմիջտ վերջ տալու նպատակին, որու համար անգուգական տարբերակ է Արեւմտեան Հայաստանի վերականգնումը հոն հայկական ինքնիշխան պետութեան մը հաստատումով, որով Թուրքիոյ եւ Ատրպէյճանի միջեւ ուղիղ գիծով հեռաւորութիւնը կը դառնայ առնուազն 500 քիլոմետր եւ փանթօրանիզմը կը վերածուի **անիրականանալի առասպելի** մը:

Սա իտէալական լուծում է ոչ միայն փանթօրանիզմի ծրագրի ոչնչացման համար, այլ նաեւ, ու յատկապէս, **համաշխարհային միաբեւեռ համակարգի ստեղծման ծրագրի ոչնչացման համար**, նաեւ՝ Միջին Արեւելքի ու Հարաւային Կովկասի մէջ կայացնելու համար **երկարատեւ խաղաղութիւն, կայունութիւն ու բոլոր ազգերու բարգաւաճում ապահովող իրավիճակ** մը:

Հայութեան եւ բազմաբեւեռ աշխարհին միջեւ գոյութիւն ունեցող **փոխադարձ շահերը** բոլոր կողմերուն համար շահարկելի դարձնելու համար կայ բացակայ մէկ գործօն՝ արեւմտահայութեան **յստակ դիրքորոշումը**:

5.1.1. Տարածաշրջանի պետութիւններէն

Ցեղասպանութենէն յետոյ, տարագիր արեւմտահայութիւնը իր ազգային, մշակութային, մտաւոր, տնտեսական եւ քաղաքական ինքնակազմակերպութեան ամենէն յարմար պայմանները գտաւ **տարածաշրջանի, յատկապէս Միջին Արեւելքի հիւրընկալ ժողովուրդներուն եւ երկիրներուն մէջ**:

Ցեղացիները, մանաւանդ մեր արաբ դրացիները, հայերս լաւ կը ճանչնան: Հայերու եւ արաբներու փոխյարաբերութիւնները շատ աւելի շուտ սկսած են քան բռնի տեղահանման ոճիրին մեր ենթարկուիլը: Վերջին երկու հազարամեակներու ընթացքին, երկու ազգերը երեք անգամ **միեւնոյն պետութեան մէջ ապրած են**՝ Մեծն Տիգրանի, արաբ իսլամ խալիֆաներու եւ օսմանեան կայսրութիւնները:

Ցեղասպանութենէն յետոյ տարագիր արեւմտահայութիւնը դրացի արաբ երկիրներուն մէջ **ապահով ապաստան** գտաւ եւ լծուեցաւ ինքնապահպանման կենսական հարցերը լուծելու գործին: Սարսափի, ընկճուածութեան եւ յուսահատութեան մթնոլորտը ճնշիչ էր: Հետեւաբար ան զգալի բացթողում ունեցաւ **քաղաքական գործունէութեան մէջ**: Ան չկրցաւ հիւրընկալ պետութիւններուն հետ քաղաքական յարաբերութիւններ ստեղծել: Չմոռնանք, որ այդ պետութիւններն ալ նորաստեղծ էին եւ ունէին իրենց իւրայատուկ խնդիրները: Եւ այդպէս ալ շարունակուեցաւ:

Այս մթնոլորտին մէջ տեղացի ժողովուրդներն ու պետութիւնները տարագիր հայերուն տրամադրեցին վերապրումի կենսական պայմանները, սակայն հայոց մեծամասնութիւնը **ինքնամեկուսացման** ենթարկեց գաղութները, տեղացիներուն հետ **քաղաքական եւ ռազմավարական համագործակցութիւն** չնախաձեռնեց ու քաղաքական դաշտէն դուրս մնաց: Շնորհիւ կարգ մը գործունեայ հայ մտաւորականներու եւ քաղաքական գործիչներու, ընդամէնը քանի մը տարի առաջ միայն, տեղացիներն սկսան ծանօթանալ հայկական քաղաքական միտքին:

Այսօր Միջին Արեւելքի արաբներն ու պարսիկները ծանրակշիռ հակամարտութեան մէջ են հայ ազգի թշնամիներուն, մանաւանդ հայկական իրաւունքներն ուրացող Թուրքիոյ եւ Արեւմուտքին դէմ: Այս իրողութիւնը առիթ մըն է մեզի՝ համագործակցութեան ձեռք մեկնելու տարածաշրջանի մեր բնական միջավայրին: Այս ուղղութեամբ, Կիլիկիոյ Ազգային Խորհուրդը լիբանանեան եւ սուրիական կարգ մը քաղաքական ոյժերու հետ 30 Հոկտեմբեր 2018-ին կնքեց «Կիլիկիոյ Միասնական Խորհուրդ»ի հիմնադրման դաշինքը, որ **անտեսուեցաւ** հայկական ասանդական կառոյցներուն եւ մամուլին կողմէ: Տեղական արաբական ոյժերը բարձր գիտակցութիւն ցուցաբերեցին եւ մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցին հայկական քաղաքական այս **նոր հոսանքը**, ուղիղ հարց տալով թէ **«ո՞ր էիք մինչեւ հիմա»**: Այդ խանդավառութեան անմիջական արտայայտութիւնն էր իրենց բոլոր հնարաւորութիւնները հայկական քաղաքական այս նոր կառոյցին **տրամադրութեան տակ դնելու** այդ ոյժերու պատրաստակամութիւնը:

Որպէս աջակցութեան **գործնական արտայայտութիւն**, տարածաշրջանի գիտակից որոշ պետութիւններ իրենց տարածքին մէջ **կեդրոններ հիմնելու թյլտուութիւն տուին** նորաստեղծ Արեւմտահայութեան Ազգային Գերագոյն Խորհուրդին:

Մեր պատասխանատուութիւնն է զարգացնել այս գործընթացը՝ տարածաշրջանի բոլոր պետութիւններէն ակնկալելով նոյնաման վերաբերմունք ցուցաբերել տարագիր հայութեան քաղաքական նոր հոսանքին նկատմամբ, այդպիսով գործնական համագործակցութեան հորիզոն մը ստեղծել **քաղաքական եւ ռազմավարական նոյն հեռահար նպատակները հետապնդող հայութեան հետ**:

Մենք իրականացնելիք շատ մեծ գործեր ունինք տարածաշրջանի մեր բնական միջավայրի ժողովուրդներուն ու պետութիւններուն հետ՝ ի նպաստ իւրաքանչիւրի ազգային գերագոյն շահերուն: Այս առումով, հայերս նոյնպէս շատ բանով կրնանք նպաստ բերել **տարածաշրջանի խաղաղութեան, կայունութեան եւ բարգաւաճման հաստատումին**:

Յոյս ունինք որ օրը կու գայ եւ հայերս, Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումէն ետք, մեր նախաձեռնութեամբ կարենանք տարածաշրջանի ազգերուն հետ հիմնել **«Արեւելեան Միութիւն»** մը՝ հիմնուած **միասնական տնտեսութեան եւ միասնական պաշտպանութեան վրայ**, միութիւն մը, որ իր միասնական ներոյժով կրնայ պարունակել մինչեւ 400 միլիոն հոգի, մօտ երեք միլիոն քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն եւ քանի մը միլիոն փորձառու բանակայիններ:

Նման հեռահար ծրագիրի մը նախագիծն արդէն դրուած է շրջանառութեան մէջ:

5.1.2. Այլ պետութիւններէն

Հայութիւնը կը ձգտի բնականոն յարաբերութիւններու մէջ ըլլալ ընդհանրապէս աշխարհի բոլոր պետութիւններուն հետ, բացի անոնցմէ, որոնք իրենց նկատմամբ **հայութեան դիրքորոշումէն անկախ**, մեզ իրենց քաղաքականութիւններուն ու ծրագիրներուն **խոչընդոտ կը նկատեն**, օրինակ՝ փանթուրանիզմի իրականացման ձգտող պետութիւնները:

Աշխարհի մէջ կան պետութիւններ, որոնք սա կամ նա պատճառներով ինկած են մեր նկատմամբ թշնամական դիրքորոշում որդեգրած գերիզօր պետութիւններու ազդեցութեան տակ կամ ենթակայ են անոնց: Միեւնոյն ժամանակ, անոնք կրնան մեզի շատ օգտակար ըլլալ, օրինակ՝ **Սեւրի խաղաղութեան դաշնագիրը ստորագրած միւս պետութիւնները** (Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Ճափոն, Պելճիքա, Յունաստան, Լեհաստան, Փորթուկալ, Ռումանիա, Սերպիա, Չեխիա, Սլովաքիա), ինչպէս նաեւ Հայաստան Պետութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմանագծման իրաւարար վճիռ մը կայացնելու համար ԱՄՆ-ի նախագահ Ուիլսոնին **պաշտօնական հայցեր ներկայացուցած պետութիւնները**, որոնք ըստ միջազգային օրէնքին, պարտաւոր են ընդունիլ եւ կատարել այդ վճիռին բովանդակութիւնը (Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Ճափոն, Գանատա, Աւստրալիա, Նոր Զելանտա, Հարաւային Ափրիկէ, Հնդկաստան, Փաքիստան, Պանկլատէշ, Պելճիքա, Յունաստան, Լեհաստան, Փորթուկալ, Ռումանիա, Չեխիա, Սլովաքիա, Սերպիա, Խրուաթիա, Սլովենիա, Պոսնիա-Հերցեկովինա, Հիւսիսային Մակեդոնիա, Չեռնոկորիա), նաեւ այլ պետութիւններ, որոնք **թշնամական դիրք ունին** մեր անմիջական թշնամիին՝ Թուրքիոյ նկատմամբ: Այս պետութիւններուն հետ երկխօսութիւններով, հայութիւնը միջազգային լայն ճակատ մը կրնայ ստեղծել ի նպաստ մեր հողային դատին: Անոնցմէ ոմանք եթէ այսօր ենթականեր են մեր իրաւունքներու իրականացումը խոչընդոտող պետութիւններուն, ապա վաղը այդ իրավիճակը կրնայ ամբողջովին փոխուիլ:

5.1.3. ՄԱԿ-էն եւ միջազգային այլ կառոյցներէ

Բնական է որ արեւմտահայութիւնը ՄԱԿ-էն եւ վերջին հաշուով անոր ենթակայ միջազգային կառոյցներէն շատ բան կ'ակնկալէ: Բայց ՄԱԿ-ը իրեն անդամ ազդեցիկ երկիրներու թելադրանքներով գործող միջազգային կազմակերպութիւն մըն է: Ան օրինական միջոցներ կը տրամադրէ գերիզօր պետութիւններուն միջեւ **նախապէս համաձայնեցուած** հարցերու իրականացման համար: Ուրեմն ՄԱԿ-ը օգտակար կը դառնայ արեւմտահայութեան իրաւունքներու կիրառման համար, եթէ անոնց մասին նախնական համաձայնութիւններ արդէն ձեռք բերուած ըլլան այլ կողմերու հետ: Այս իրողութենէն անդին, մնացածները երկարատեւ ու անարդիւնաւէտ քննարկումներ եւ դիւանագիտական մարաթոն են:

Այդ բոլորով հանդերձ, մեզի համար օգտակար է արեւմտահայութեան իրաւունքներուն հարցը ՄԱԿ-ի **օրակարգ մտցնելը**, ուր փոխադարձ շահերու մասին **երկխօսութիւններու եւ բանակցութիւններու** հնարաւորութիւնները աւելի մեծ են, եւ վերջին հաշուով, ներկայ լճացած վիճակէն աւելի ձեռնտու:

Այդ փուլին հասնելու համար, հարկ է որ արեւմտահայութիւնը ներկայացնող քաղաքական մարմին մը լծուի **համապարփակ ծրագրաւորումով ընթացող լուրջ աշխատանքի, նպատակ ունենալով գործնական քայլեր իրականացնել** միջազգային կազմակերպութիւններէն ներս, գիտակցելով որ արեւմտահայութեան իրաւունքներուն մասին միջազգային **հանրային կարծիք ձեւաւորելու պատասխանատուութիւնը մեր վիզին է**: Աշխարհի որեւէ պետութեան համար Հայկական Հարցը ուշադրութեան առարկայ չի դառնար եթէ մենք՝ հայերս զիրենք այդ ուղղութեամբ չմղենք: Այդ գործնական քայլերը հետեւեալներն են.

5.1.3.1. Արեւմտահայութեան **անդամակցութիւնը** ՄԱԿ-ին, թէկուզ քայլ առ քայլ, սկսելով դիտորդի կարգավիճակով:

5.1.3.2. ՄԱԿ-ի համապատասխան կառոյցներուն մէջ օրակարգի սեղանին դնել արեւմտահայութեան իւրայատուկ **ինքնութիւնը հաստատող փաստաթուղթի** մը վաւերացումն ու ճանաչումը:

5.1.3.3. Անդամակցիլ ՄԱԿ-ի գանազան **յանձնաժողովներուն**: Փորձառութիւնը ցոյց տուած է, որ այդ յանձնաժողովները որոշումներ կայացնելու կամ նախապէս կայացուած որոշումներ կիրառելու ի վիճակի չեն: Անոնք պարզապէս թոյլ կու տան, որ տարբեր փորձագիտական շրջանակներ մօտիկէն ծանօթանան արեւմտահայութեան հիմնախնդիրներուն եւ անոնց լուծման համար իմանան արեւմտահայութեան պատկերացումները, տրամադրութիւնները, գաղափարներն ու առաջարկները:

5.1.3.4. Քաղաքագիտութեան, միջազգային իրաւունքի եւ դիւանագիտութեան մասնագիտութիւններ ձեռք բերած արեւմտահայ երիտասարդ քատրերուն համար **աշխատանքային հնարաւորութիւններ ստեղծել** ՄԱԿ-ի տարբեր բաժիններէն ներս՝ փորձառութիւն ձեռք բերելու եւ մասնագիտացած սերունդ պատրաստելու նպատակով:

Այս բոլորը կարելի կ'ըլլայ իրականացնել հինգ տարուայ ընթացքին, եթէ արեւմտահայութիւնը պէտք եղած նիւթական միջոցներն ապահովէ համակարգուած ձեւով եւ դիւանագիտական լուրջ աշխատանքներու լծուի:

* * *

5.2. Արեւմտահայութեան Ծրագիրը

Յարատեւման բնական եւ հիմնական օրէնքն է երկու հակասական ոյժերու միջեւ գոյութիւն ունեցող **հաւասարակշռուած հակամարտութիւնը**: Անոնք անընդհատ պայքարի մէջ են՝ մէկը միւսին ոչնչացնելու ձգտումով, բայց երբեք չեն հասնիր այդ նպատակին: Այսպէս կ'ընթանայ ապրող ամէն ինչի կեանքը՝ հեռաւոր տիեզերքի ամենամեծ համաստեղութիւններէն մինչեւ ամենափոքր բջիջն ու հիւլէն: Մարդկային անհատական եւ հաւաքական կեանքերն ալ ենթակայ են այս տիեզերական օրէնքին:

Մարդկային քաղաքակրթութեան առաջին օրէն իսկ այս հակամարտութիւնը գոյութիւն ունեցած է իր տարբեր դրսեւորումներով:

Երբ երկու հակասական բեւեռներուն միջեւ հակամարտութիւնը ծայրայեղ կէտին հասնի, կը սկսի աշխատիլ հաւասարակշռութեան օրէնքը, որ խաղաղութիւն կը բերէ երկու բեւեռներուն միջեւ՝ նոր եւ զարգացած պայմաններու եւ հանգամանքներու հիման վրայ, որոնք անմիջականօրէն կախեալ են հակամարտութեան ընթացքի պայմաններէն եւ հանգամանքներէն: Վերջին հարիւր տարիներու ընթացքին նոյնը տեղի ունեցաւ առաջին եւ երկրորդ

աշխարհամարտերու աւարտին. հաւասարակշռութեան նոր համակարգեր յառաջացան հակամարտութիւններու պայմաններու եւ հանգամանքներու հիման վրայ: Նոյնը տեղի կ'ունենայ նաեւ այսօր: Հակամարտող երկու հիմնական ճակատները ահռելի մեծ միջոցներ ներդրեցին այսօրուան՝ արդէն քանի մը տասնամեակ տեւող վայրագ հակամարտութիւններուն մէջ: Հետեւաբար, երբ այսօր այդ հակամարտութիւնը իր վերջնական փուլը կը մտնէ, երկու կողմերուն համար ալ պարտութիւնն **անընդունելի է**, ուստի երկուքն ալ պատրաստ են ամէն ինչ ընելու, որպէսզի հաւասարակշռութեան վերականգման փուլը մտնեն իրենց համար հնարաւորինս նպաստաւոր պայմաններով եւ հանգամանքներով: Այստեղէն կու գայ ներկայ ժամանակաշրջանին՝ պատմական ըլլալուն բնութագրումը:

Հարիւր տարի առաջ, այս փուլը հասաւ այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ հայութիւնն ընդհանրապէս պատրաստուած չէր, չնայած որ այդ օրերու հակամարտութեան կարելոր մէկ մասը տեղի կ'ունենար, **ինչպէս միշտ, իր գլխուն վրայով, իր հողին վրայ**: Այսօր ոչինչ փոխուած է, հակամարտութեան կարելորագոյն փուլը կ'անցնի հայութեան գլխուն վրայով, հայկական հողին վրայ ու հայութիւնը նորէն պատրաստ չէ. աւելին, ան կը կարօտի պատրաստակամութեան նոյնիսկ նուազագոյն գործօններուն:

Արցախի երկրորդ պատերազմը պէտք է դիտարկել այս լոյսին տակ: Նոյնպիսի դատողութիւններով պէտք է դիտարկել Արեւելահայաստանի ներքաղաքական քայքայուածութիւնն ու անկարողութեան մատնուած ըլլալու իրողութիւնը, նաեւ՝ արեւմտահայութեան անկազմակերպուածութիւնն ու հաւաքական հայեցակարգի բացակայութիւնը:

Հայկական միջավայրի այս բոլոր բացասական երեւոյթները երբեք **պատահական** չեն: Երբ մեր անցեալի փառքերով գինովցած, ինքնահաւան դատարկաբանութիւններով կամ ներքին անհմաստ վէճերով ու իրարամերժութիւններով կը զբաղեցնէինք մենք մեզ, արտաքին ոյժերը օրնիբուն ծրագրաւորուած գործողութիւններով մեզ հատուած առ հատուած կը մատնէին ներկայի մեր խայտառակ վիճակին: Բայց սա մեզ երբեք չ'արդարացներ, քանզի արտաքին ոյժերը պիտի չյաջողէին **եթէ չունենային ներքին մեղսակիցներ**, որոնց վոհմակները կան ու կը գործեն հայկական բոլոր հատուածներուն մէջ:

Ուստի, արեւմտահայութիւնը եթէ կը ցանկայ վերականգնել իր ազգային եւ իրաւա-քաղաքական այն իրաւունքները, որոնց ան չկրցաւ տէր կանգնիլ թէ՛ հարիւր տարի առաջ, թէ՛ անկէ ետք, ապա պէտք է իմանայ որ իր առջեւ այսօր ներկայացած է պատմական **ոսկէ առիթ** մը, որ եթէ ճիշդ ձեւով գործենք՝ պատմական յաջողութիւններու կը հասնինք: Իսկ անոր համար անյապաղ պարտաւոր ենք կատարել հետեւեալ քայլերը.

5.2.1. **Ինքնակազմակերպուիլ**՝ կեանքի կոչելով ներկայացուցչական կեդրոնական քաղաքական մարմին մը, որ պիտի ըլլայ արեւմտահայութեան իրաւա-քաղաքական պահանջատիրութիւնը հետապնդող կառոյցը:

5.2.2. Այդ մարմինին մէջ ստեղծել **ենթակառոյցներ**, բաղկացած քաղաքական, իրաւական, տնտեսական եւ դիւանագիտական ոլորտներու մասնագէտներէ:

5.2.3. Նոյն մարմինի **մասնաձիւղեր** հիմնել տարագիր արեւմտահայ գաղութներ ունեցող իւրաքանչիւր երկրի մէջ:

«Արեւմտեան Հայաստանի Ռազմավարական Հետազոտութեանց Կեդրոն»ը ստեղծուած է եւ պաշտօնապէս գրանցուած է Երեւանի մէջ (ան մեծ ներդրում ունեցաւ սոյն փաստաթուղթի պատրաստութեան մէջ): Անոր պէտք է աջակցիլ թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ արեւմտահայ մասնագէտներու մասնակցութեամբ: Մեր ազգային գործունէութեան գալիք փուլին համար, նման կեդրոն մը կրնայ խթանիչ մեծ դերակատարութիւն ունենալ որպէս ազգային «միտքի շտեմարան» (National Think Tank):

5.2.4. Նկատի ունենալով որ մեր իրաւունքներու իրականացման հիմնական խոչընդոտներէն եղած են արեւմտահայութեան քաղաքական դիրքորոշումներու նկատմամբ պղտոր եւ շփոթութիւն յառաջացնող տպաւորութիւններ, ուստի հարկ է որ քաղաքական այս կառոյցը հրապարակ գայ յստակ դիրքորոշումներով՝ աշխարհի պետութիւններուն մէջ նման շփոթութիւններու տեղիք չտալու համար:

5.2.5. Արեւմտահայ մտաւորականներու, ազգային եւ հասարակական գործիչներու ու մամլոյ միջոցով ստեղծել քարոզչական անկախ եւ աշխոյժ համակարգ մը, որու հիմնական առաքելութիւնը պիտի ըլլայ թէ՛ արեւմտահայ հասարակութեան մէջ բարձրացնել յանձնառութեան եւ վճռակամութեան ոգին, եւ թէ՛ կերտել միջազգային հանրային նպաստաւոր կարծիքը:

ԱՐԵՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳ

(նախագիծ)

Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Գերագոյն Խորհուրդը՝

- ❖ Արտայայտելով արեւմտահայութեան միասնական կամքը,
- ❖ Հիմք ունենալով արեւմտահայութեան տարագրեալ ըլլալու կարգավիճակին ազգային հաւաքական գիտակցութիւնը,
- ❖ Գիտակցելով նաեւ, որ ըստ միջազգային օրէնքին եւ չափանիշներուն, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ տարածքները ներկայ պահին գրաւման մէջ կը գտնուին,
- ❖ Նկատի ունենալով, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Ռուտերօ Ռիլսոնի 22 Նոյեմբեր 1920-ի միջազգային իրաւարար վճիռը իրաւական անբեկանելի ոյժ ունի եւ պարտադիր է հայցուոր բոլոր պետութիւններուն համար,
- ❖ Փարելով Սեւրի խաղաղութեան դաշնագիրին ու անոր բովանդակութեամբ ձեռք բերուած՝ հայ ազգի բոլոր իրաւունքներուն, ու պնդելով անոնց՝ իրաւականօրէն ոյժի մէջ ըլլալու հանգամանքը,
- ❖ Տէր կանգնելով Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին դաշնակից պետութիւններու Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ 19 Յունուար 1920-ին փաստացի (de facto) ճանչցուած եւ 11 Մայիս 1920-ին իրաւականօրէն (de jure) հաստատուած Հայաստան Պետութեան՝ որպէս անոր անմիջական եւ մնացած միակ ժառանգորդներն ու տէրերը,
- ❖ Ընդգծելով, որ առաջին աշխարհամարտին վերջ դնելու նպատակով գումարուած Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովէն բխած են հինգ դաշնագիրներ, որոնցմէ մէկն էր Օսմանեան Կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուող տարածքներուն եւ ժողովուրդներուն (այսինքն՝ Արեւմտահայաստանին եւ արեւմտահայերուն) ձակատագրին վերաբերող Սեւրի խաղաղութեան դաշնագիրը, նոյնպէս ալ են՝ 19 Յունուար 1920-ին փաստացի (de facto) եւ 11 Մայիս 1920-ին իրաւականօրէն (de jure) միջազգային ճանաչում ստացած «Հայաստան Պետութիւն»ն ու Թուրքիոյ հետ անոր սահմանագծումին վերաբերող Ռիլսոնի իրաւարար վճիռը,
- ❖ Շեշտելով, որ թէ՛ Սեւրի խաղաղութեան դաշնագիրով եւ թէ՛ Ռիլսոնեան իրաւարար վճիռով ձեռք բերուած հայկական բոլոր իրաւունքները իրաւականօրէն հիմնուած են միայն ու միայն «Միացեալ» Հայաստան Պետութեան նկատմամբ կատարուած վերոյիշեալ միջազգային անբեկանելի ճանաչումներուն վրայ,
- ❖ Ընդունելով, որ 19 Յունուար 1920-ը իրաւականօրէն կը հանդիսանայ «Հայաստան Պետութեան» միջազգային ճանաչումով ամրապնդուած մեր անկախութեան իսկական թուականը,

- ❖ Նոյն չափով կարելի էրելով նաեւ Սովետական Ռուսաստանի 11 Յունուար 1918 թուակիր հռչակագիրը, որ կը ճանչնայ արեւմտահայութեան (թրքահայութեան) ինքնորոշման իրաւունքը Արեւմտեան Հայաստանի տարածքներուն վրայ, ընդհուպ մինչեւ անկախութիւն,
- ❖ Հաստատելով 4 Օգոստոս 1920-ին Կիլիկիոյ Ազգային Խորհուրդին կողմէ հռչակուած Կիլիկիոյ Անկախութեան Աքթը, եւ ապօրինի համարելով 20 Հոկտեմբեր 1921-ին 99 տարուայ ժամկէտով ստորագրուած ֆրանս-թրքական Անկորայի պայմանագիրը,
- ❖ Ելլելով Մարդու իրաւունքներու համընդհանուր հռչակագրի սկզբունքներէն եւ միջազգային իրաւունքի հանրաճանաչ չափանիշներէն, կենսագործելով ազգերու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը, ինչպէս նաեւ բնիկ ժողովուրդներու իրաւանց մասին ՄԱԿ-ի հռչակագիրը,
- ❖ Աշխարհի բոլոր պետութիւններու ուշադրութեան յանձնելով, որ հայերուս դէմ իրականացուած ցեղասպանութեան ոճիրի ճանաչումը անհրաժեշտ է, բայց բաւարար չէ զայն լոկ մարդասիրական ու բարոյական բանաձեւերով սահմանափակելը, նաեւ անոնց յորդորելով զայն ճանչնալ որպէս միջազգային օրէնքի դատին ենթակայ ոճիր, եւ անոր հողային, քաղաքական, իրաւական ու տնտեսական հետեւանքներուն վերացումի եւ փոխհատուցումներու հրամայականի բանաձեւով միջազգային որոշում կայացնել,
- ❖ Աշխարհի բոլոր պետութիւններուն եւ միջազգային ատեաններուն դիմաց բարձրաձայնելով, որ ցեղասպանութեան ոճիրը միայն մարդկային անվերադարձ կորուստով չէ արտայայտուած, այլեւ, մա՛նաւանդ, բռնի տեղահանութեամբ եւ հողային տարածքներու ապօրինի գրաւումով, այսինքն վերականգնելի կորուստներով, ուստի միջազգային ընտանիքը պարտաւոր է յարգել եւ երաշխաւորել միջազգային օրինականութիւնն ու հայոց փաստացի իրաւունքները,
- ❖ Նկատի առնելով նաեւ, որ ներկայ ժամանակաշրջանը յագեցած է հայութեան գոյատեւման սպառնացող լրջագոյն վտանգներով եւ որ այդ վտանգներն այսօր որեւէ ժամանակէ աւելի օրհասական են, քանզի գործնական ընթացքի մէջ են արդէն,
- ❖ Գիտակցելով, որ մեր ազգի գոյատեւման ապահովումն ու պահպանումը միայն ու միայն մեր պատասխանատուութիւնն ու պարտաւորութիւնն են,
- ❖ Համոզուած ըլլալով, որ ներկայ ժամանակաշրջանը պատմական եւ ճակատագրական նշանակութիւն ունի մեր ազգային պատմութեան մէջ,
- ❖ Անքննարկելի իրականութիւն ընդունելով, որ մեր ազգային հիմնախնդիրներով մտահոգ եւ յանձնառութեան գիտակցութիւն կրող հայորդիները որոշած են աննկուն վճռականութեամբ գործել առաջնորդուելով միայն ու միայն հայ ազգի գերագոյն շահերու պաշտպանութեան պարտադրանքներով,

Այսու Կը Հռչակէ.

Ա. Համազգային գետնի վրայ

1. Հայ ազգը մէկ ամբողջութիւն է իր հողով, մարդով, պատմութեամբ, մշակոյթով եւ ձգտումներով: Ան չի կրնար գոյատեւել իր ամբողջականութենէն դուրս:
2. Հայ ազգի հայրենիքը Հայկական Լեռնաշխարհն է՝ Սեծ եւ Փոքր Հայքերով, առաւել Կիլիկիան: Հայութիւնը պարտաւոր է վերականգնելու, պաշտպանելու եւ զարգացնելու իր նախահայրերու բնօրրանը, առանց որուն ան միշտ ենթարկուած պիտի մնայ պառակտման, քայքայման ու վերջնական վերացման:

3. Կը ճանչնայ ու կը հաստատէ հայութեան՝ 19 Յունուար 1920-ին «Հայաստան Պետութեան» նկատմամբ կատարուած միջազգային ճանաչումի, Սեւրի խաղաղութեան դաշնագրի եւ Ուիլսոնեան իրաւարար վճիռի հիմքերով արտայայտուած բոլոր իրաւունքները իբրեւ մեր հայրենի ամբողջական հողին վերատիրանալու ճանապարհի հերթական փուլ: Հայոց հայրենիքի ամենէն ճշմարիտ, արդար եւ ընդունելի բնութագիրը կ'արտայայտէ Փարիզի խաղաղութեան Վեհաժողովին Պօղոս Նուպարեանի գլխաւորած Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցած 26 Փետրուար 1919-ի յուշագիրին կցուած քարտէզը:
4. Հայ անհատը կը պատկանի հայ ազգին՝ անկախ իր ներկայ բնակութեան վայրէն կամ իր ունեցած քաղաքացիութեան կարգավիճակէն: Ան իրաւունք

ունի կրելու հայկական մէկ քաղաքացիութիւն, որն է 19 Յունուար 1920-ին միջազգային ճանաչում ստացած «Միացեալ Հայաստան Պետութեան» քաղաքացիութիւնը, անկախ այն փաստէն, թէ այդ պետութեան որոշ տարածքներ ներկայ պահին ժամանակաւորապէս գրաւեալ տարածքներ են:

5. Հայկական մշակոյթը մէկ ամբողջական մշակոյթ է՝ կերտուած հազարամեակներու ընթացքին: Հայկական մշակոյթի հիմնաքարն է մեր մայրենի լեզուն, իսկ անոր սիւներն են հայկական աւանդոյթները, արժէքային համակարգը, հոգեւոր եւ մտաւոր ժառանգութիւնները, ճարտարապետութիւնն ու արուեստը, իր գիտութիւնն ու աշխարհով մէկ տարածուած անոր մարդանպաստ պտուղները, եւ վերջապէս, իր առաքելութիւնը որպէս մարդկային կեանքին հաւասարակշռութիւն բերող գործօն:
6. Հայ ազգն ունի հաւաքական մէկ ձգտում՝ վերականգնել իր հայրենիքի հողային ամբողջականութիւնը, զայն պաշտպանել եւ զարգացնել՝ աչքի առջեւ ունենալով մէկ նպատակ՝ դառնալ միջազգային ընտանիքի աշխոյժ եւ կառուցողական ներդրումներով օժտուած անփոխարինելի անդամ:
7. Հայոց Եկեղեցին ազգային կառոյց է, որ մեր պատմութեան ընթացքին ունեցած է առանցքային դերակատարում՝ պահպանելով մեր ազգային ամբողջականութիւնը պատմական այն պահերուն, երբ այդ ամբողջականութեան այլ հիմքերը խոցուած կամ անգործունեայ եղած են: Հայոց Եկեղեցին պէտք է վերամիացուի եւ բարեփոխումներու ենթարկուի:
8. Հայ ազգի հայրենիքի հողային տարածքը այսօր ժամանակաւորապէս բաժնուած է իրաւական երեք տարբեր կարգավիճակներ ունեցող բաժիններու. Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքները ազատ են եւ միջազգայնօրէն ճանչցուած, Արցախի տարածքը մասամբ ազատ է, բայց իրաւական ճանաչում չէ ստացած որպէս հայկական տարածք, իսկ Միացեալ Հայաստան Պետութեան մնացած տարածքները՝ յատկապէս Արեւմտեան Հայաստանը, Նախիջեւանը, Ջաւայխքը եւ այլ տարածքներ ներկայ պահին գրաւեալ են, բայց կը վայելեն միջազգային ճանաչում 19 Յունուար 1920-էն ի վեր:
9. Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութեան անկախ եւ ՄԱԿ-ի անդամ ըլլալու փաստը հայ ազգին հպարտութիւն կու տայ՝ մեր ազգի ամբողջական անկախութեան եւ Հայկական Լեռնաշխարհի հողային ամբողջականութիւնը իրականացնելու ճանապարհին վրայ: Սակայն Արեւելահայաստանի իրաւական այս իւրայատկութիւնը երբեք չի նշանակեր, թէ ան իրաւական, քաղաքական եւ նոյնիսկ բարոյական լիազօրութիւն ունի ներկայացնելու ամբողջ հայ ազգի կամքն ու ձգտումները կամ որոշելու հայկական այլ հատուածներու հողային եւ քաղաքական իրաւունքներու ձակատագիրը:
10. Հայկական բոլոր գրաւեալ տարածքներու ազատագրումը ամէն հայու պարտաւորութիւնն ու պատասխանատուութիւնն է՝ իւրաքանչիւրը իր կարողութեան եւ իրաւական սահմաններուն մէջ:

11. Մինչեւ հայ ազգի բոլոր բաղադրիչներու հիմնախնդիրներուն արդար եւ վերջնական լուծումներուն հասնիլը, մանաւանդ մինչեւ գրաւեալ հողերու լրիւ ազատագրումը, հայկական որեւէ կողմի հաշտութիւնը հայկական հող գրաւող որեւէ կողմի հետ՝ որեւէ պատրուակի տակ, համարժէք է ազգային դաւաճանութեան եւ կը խորտակէ մեր ազգի ամբողջականութիւնը:
12. Իրաւականօրէն տարբեր կարգավիճակ ունեցող հայկական երեք բաղադրիչներու խնդիրներու լուծման միակ ճշմարիտ ճանապարհը միասնականութիւնն է: Այդ ուղին կը ծրագրուի միասնական համաձայնութեամբ եւ համապատասխան դերաբաշխութեամբ: Այս գործընթացն ունի սրբազան եւ անխախտելի երեք պայմաններ: Խնդիրներու լուծումներ գտնել.
- ա. Ոչ մէկը միւսի հաշուին,
  - բ. Ոչ անջատ միւս խնդիրներէն,
  - գ. Առանց առաջնահերթութիւններու:
13. Հայ ազգի վերջնական նպատակն է ապրիլ հայոց ամբողջական, վերամիացուած հողին վրայ՝ հայկական միասնական, ինքնիշխան պետութեան սահմաններուն մէջ: Հետեւաբար, տոյն հայեցակարգը կրնայ համազգային համապարփակ հայեցակարգի մը մշակման հիմք հանդիսանալ:
14. Գործնական գետնի վրայ, թէ՛ արեւմտահայութեան եւ թէ՛ արեւելահայութեան որդեգրած բոլոր քաղաքականութիւնները փաստօրէն ծախող դուրս եկան Արեւելահայաստանի պետականութեան լիարժէք կայացման, Արցախի հողի պաշտպանութեան ու իրաւական կարգավիճակի ձեռք բերման եւ, մանաւանդ, Արեւմտահայաստանի հողային պահանջատիրութեան ուղղութիւններով: Հետեւաբար, անոնք ենթակայ են արմատական վերատեսութեան: Այսքան ծախողութիւններէ յետոյ մեր ազգային հարցերը նոյն ոճով վարելը ոչ միայն արտօնելի չէ, այլեւ խստօրէն դատապարտելի է:
15. Հայ ազգն ունի մէկ հիմնախնդիր՝ գոյատեւել եւ բարգաւաճիլ իր հայրենի հողին վրայ: Մնացած բոլոր հարցերը կը նկատուին հատուածական եւ մասնակի ենթախնդիրներ, որոնց լուծումները պէտք է տեղաւորուին ազգային համապարփակ հիմնախնդրի լուծումին մէջ:
16. Մինչեւ միասնական, ազատ եւ անկախ Հայաստան Պետութեան իրականացումը, արեւմտահայութիւնը պարտաւոր է պաշտպանելու իր ինքնութիւնը որպէս արեւմտահայ, ըլլայ ան տարագրեալ կամ գրաւեալ հողերուն կառչած: Ան իր ինքնութեան պահպանման նպատակով պարտաւոր է օգտագործել միջազգային իրաւական բոլոր հնարաւորութիւնները: Արեւմտահայութիւնը պարտաւոր է նաեւ ունենալ իր առանձին հիմնը, դրօշն ու կերպարը՝ մէկ կողմէ արեւմտահայ սերունդներու գիտակցութեան մէջ ողջ պահելու համար անոնց ինքնութիւնն ու անոր թելադրած պատասխանատուութիւնը, միւս կողմէ՝ զանոնք չմատնելու համար իրաւա-քաղաքական խառնաշփոթութեան:

17. Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ականայ, ժխտական շատ մեծ դեր խաղցաւ արեւմտահայութեան մէջ՝ նման խառնաշփոթութիւն տարածելու հարցով: Նախ՝ ինքզինք անուանեց «Հայաստանի Հանրապետութիւն»՝ փոխանակ «Արեւելեան Հայաստանի Հանրապետութիւն» կոչուելու, ապա ստեղծեց «Սփիւռքի նախարարութիւն» մը, որ փոխանակ զբաղելու Արեւելահայաստանէն կամովին արտագաղթած իր քաղաքացիներուն խնդիրներով, աւելի կեդրոնացաւ տարագիր արեւմտահայութեան գաղութներուն վրայ՝ օգտուելով Արեւելահայաստանի նկատմամբ անոնց տածած սիրոյ ու յարգանքի զգացումներէն: Այս ազգակործան խառնաշփոթութեան պէտք է վերջ տալ: Այս ուղղութեամբ, Արեւելահայաստանը շատ բան ունի ընելիք:
18. Արեւելահայաստանի կողմէ «Հայաստան Պետութիւն» անուան իւրացումը իրաւական ոչ մէկ լիազօրութիւն կու տայ անոր՝ 19 Յունուար 1920-ին միջազգային ճանաչում ստացած «Հայաստան Պետութիւն»ը ներկայացնելու կամ անոր անունով միջազգային բանակցութիւններ վարելու եւ համաձայնութիւններ կնքելու, մանաւանդ՝ Արեւմտահայաստանի եւ արեւմտահայերուս իրաւունքներու ճակատագրին եւ վերջնական կարգավիճակին վերաբերող հարցերու պարագային: Յռեգոյն պարագային, ան կրնայ միջազգային պարտաւորութիւններ վերցնել միմիայն Արեւելահայաստանի անունով եւ սահմաններով, որմէ անդին որեւէ այլ պարտաւորութիւն կամ համաձայնութիւն իրաւական ոչ մէկ ոյժ կրնայ ունենալ արեւմտահայութեան համար, եւ կը համարուի անվաւեր:

Բ. Արեւմտահայութեան գետնի վրայ

1. Տարագիր արեւմտահայութեան հայրենիքն ու վերջնական կայքը Արեւմտեան Հայաստանն է, ապա՝ Միացեալ Հայաստանը:
2. Կիլիկիան Արեւմտեան Հայաստանի անբաժանելի մասն է:
3. Սփիւռքը ժամանակաւոր կարգավիճակ է: Հետեւաբար, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հայերը կը կոչուին արեւմտահայեր եւ ոչ թէ սփիւռքահայեր:
4. Իւրաքանչիւր արեւմտահայի գերագոյն նպատակն է ազատագրել իր հայրենիքը ու հոն վերադառնալ: Սա անոր բնական եւ անկապտելի իրաւունքն է:
5. Արեւմտահայութեան մշակոյթի եւ արեւմտահայերէնի պահպանումը հայապահպանութեան անհրաժեշտ գործօն է: Իսկ հայապահպանումը ինքնանպատակ չէ կամ լոկ հայոց լեզուն ու մշակոյթը պահպանելու գործընթացը չէ, այլ հայրենադարձութեան վճռականութեամբ օժտուած սերունդներ դաստիարակելու սրբազան առաքելութիւնն է:
6. Տարագիր արեւմտահայութեան ազգային, քաղաքական եւ իրաւական ձգտումներն ու նպատակները արտայայտող եւ իրականացնող կեդրոնական եւ ներկայացուցչական կարգավիճակ ունեցող լիազօր քաղաքական մարմին մը միայն կրնայ միջազգային հանրային իրաւունքի ենթական ըլլալ:

7. Տարագրութեան ներկայ պայմաններուն տակ, արեւմտահայութեան կողմէ լիազօրուած եւ հանրային ընտրութիւններու միջոցով նման քաղաքական մարմին մը կեանքի կոչելը անհնար եւ անիրատեսական է: Հետեւաբար, ազգային, հայրենակցական, քաղաքական եւ իրաւական գործունէութեանց մէջ փորձառու, հմուտ, աշխարհով մէկ տարածուած արեւմտահայ մտաւորականներէ եւ ազգային գործիչներէ բաղկացած Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Գերագոյն Խորհուրդը կրնայ հիմքը դառնալ այդ ազգային քաղաքական մարմինին, որ կարելի է անընդհատ զարգացնել եւ կատարելագործել:
8. Արեւմտահայերը, իրենց տարագրութեան վայրերուն մէջ, ազգային հարց ունեցող ժողովուրդի մը մէկ մասն են: Չանոնք «կրօնական փոքրամասնութիւն» ներկայացնելը չի համապատասխաներ իրականութեան: Հետեւաբար, անոնք տեղի իշխանութիւններուն պէտք է ներկայացուին ներկայացուցչական կարգավիճակ ունեցող արեւմտահայ քաղաքական կեդրոնական մարմինի մը եւ ոչ թէ կրօնական կառոյցներու կողմէ: Նման խառնաշփոթութիւնները ազգավնաս են եւ անօրինական:
9. Արեւմտահայութիւնն ինքն իր սեփական միջոցներով պիտի ապահովէ իր ազգային նպատակներու իրագործումին համար անհրաժեշտ ծախսերն ու նիւթական կարիքները ժողովրդային հանգանակութիւններու, հաւաքական տնտեսական ծրագիրներ իրականացնելու եւ ազգային տուրք հաստատելու միջոցով:
10. Արեւմտահայութիւնը պէտք է դուրս հանել «որք զաւակ»ի պարտուողական հոգեվիճակէն եւ գործնական քայլերով անոր պարգետել մեծ ազգի մը անդամն ըլլալու հպարտութիւնը:
11. Արեւմտահայ երիտասարդութիւնը ազգաշէն գործի մղելու բոլոր պայմաններն ստեղծել՝ ինքզինք դրսեւորելու համար անոր տրամադրելով աշխատանքի դաշտ, ծրագիր եւ նպատակներ:
12. Ազգային աշխատանքին մէջ՝ արեւմտահայ կինն ունի իր առանցքային եւ կարեւոր բաժինը, ըլլայ ան ընտանիքէն ներս թէ հասարակական գործունէութեանց մէջ: Հայ կնոջ համար ստեղծել իր ազգային դերակատարութեան հաստատումն ու ամրապնդումը խթանող եւ զարգացնող նպաստաւոր պայմաններ:
13. Արեւմտահայութեան կեանք ներածուած եւ անոր պարտադրուած գաղափարական, կրօնական եւ այլ տարակարծութիւնները օգտագործել որպէս յաւելեալ արժէք՝ ի նպաստ ազգային կեանքի եւ գիտակցութեան հարստացման, եւ թոյլ չտալ որ անոնք ազգային պառակտման պատճառ դառնան: Հանդուրժողութեան եւ երկխօսութեան աւանդոյթի վերականգնումը մեր ազգի փրկութեան միակ ուղին է:
14. Արեւմտեան Հայաստանի գրաւեալ տարածքներուն մէջ ապրող միլիոնաւոր հայութեան հետ հաստատել հարազատութեան յարաբերութիւններ եւ զանոնք զարգացնել՝ իւրաքանչիւրի կրօնական դաւանանքէն անկախ: Արեւմտահայութեան այդ թանկագին հատուածը ազատագրական պայքարի առաջատարը պիտի ըլլայ, իսկ ազատագրումէն յետոյ անոնք պիտի լուսաւորեն հայրենադարձներուն ճանապարհը:

15. Արեւմտեան Հայաստանի տարածքները կորսուած չեն: Անոնք հազարամեակներէ ի վեր կան ու պիտի մնան իրենց տեղը անշարժ: Կորսուած են անոնք, որոնք մնան պարտուողական մտածողութեամբ կ'ապրին: Կորսուածը ոմանց քով հայրենիքի հողին տէր կանգնելու վճռականութիւնն է կեղծ «իրապաշտութեան» պատրուակով, մինչդեռ իսկական իրապաշտութիւնը կը կայանայ ազգային արժանապատուութեամբ օժտուած հայորդիներու աննկուն կամքով՝ հայրենիքի ազատագրման համար արդի եւ ստեղծագործ պայքարի միջոցներ եւ հնարքներ գտնելուն մէջ:
16. Վերջ տալ Ցեղասպանութեան լոկ բարոյական ճանաչում մուրալու քաղաքականութեան, եւ ձգտիլ միայն քաղաքական ու իրաւական բովանդակութիւն ունեցող ճանաչումներ ձեռք բերելու:
17. Ցեղասպանութեան ոճիրով հայ ազգին կրած կորուստները անվերականգնելի են, վերականգնելին՝ գրաւեալ հողերն ու բռնի տեղահանութեան պատճառած վնասներն են:
18. Արեւմտեան Հայաստանի, ներառեալ Կիլիկիոյ տարածքներուն մէջ ապրող միլիոնաւոր արեւմտահայերուն հետ յարաբերութիւններու ամրապնդման եւ զարգացման ծրագիրներ մշակել կեանքի հնարաւոր բոլոր ոլորտներուն մէջ: Այդ նպատակով՝ Արեւմտահայութեան Ազգային Պերագոյն Խորհուրդը իր պատգամաւորական 144 աթոռներէն 12-ը անոնց տրամադրած է: Գրաւեալ հատուածներու մեր հայրենակիցներուն անունները ներկայ պահին պիտի չհրապարակուին՝ անվտանգութեան նկատառումներով: Անոնք այսօր կառչած են մեր պատմական հայրենիքի հողին եւ ունին ինքնորոշուելու եւ գրաւեալ տարածքներու ժողովուրդներուն վերաբերող միջազգային օրէնքով երաշխաւորուած անկապտելի բոլոր իրաւունքները:
19. Ջաւախքը արեւմտահայութեան ծրագիրներուն մէջ պէտք է ունենայ հիմնարար նշանակութիւն, քանի որ այստեղ առկայ են մարդկային, մտաւոր եւ տնտեսական լուրջ պաշարներ: Տարիներ շարունակ այս բնաշխարհիկ երկրամասին հոգերը հանուր հայութեան ուշադրութենէն դուրս եղած են: Մեր խնդիրն է հասնիլ երկրամասի հայութեան իրաւունքներու եւ ազգային ինքնութեան պահպանութեան: Ջաւախքը կրնայ նպաստաւոր շատ քայլեր ընել Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան գործին մէջ, քանի որ անոր հայերը մեր պատմական հայրենիքին կը պատկանին: Ջաւախքի հայութեան ինքնութիւնն ու իրաւունքներու պաշտպանութիւնը երբեք չեն նշանակեր հողային հարցեր յարուցել մեր դրացի Վրաստանի պետութեան հետ: Արեւմտեան Հայաստանի ու Վրաստանի միջեւ սահմանագծումը ենթակայ է Սեւրի դաշնագրի 92-րդ յօդուածի բովանդակութեան: Այդ իմաստով էր որ Լոզանի պայմանագիրը երբ իր 2-րդ եւ 3-րդ յօդուածներով հաստատեց Թուրքիոյ սահմանները, այնտեղ ոչ մէկ նշում ըրաւ Թուրքիոյ եւ Վրաստանի միջեւ սահմանագծումին, որովհետեւ ըստ միջազգային օրէնքի չափանիշներուն, Թուրքիա սահմաններ չունի Վրաստանի հետ. անոնց միջեւ գոյութիւն ունէր եւ դեռ ունի՝ Ուիլսոնի իրաւարար վճիռով որոշուած Արեւմտահայաստանը Թուրքիայէն զատող միջազգային սահմանագիծը:

20. Գիտական լուրջ ուսումնասիրություններ կատարել Արեւմտեան Հայաստանի ընդերքի, մշակութային կոթողներու եւ հնութիւններու, ծովային պաշարներու, միջազգային կարելորութիւն ունեցող կազի, նաւթի, երթելեկային ճանապարհներու եւ այլ մշակութային ու տնտեսական բնոյթի ունեցուածքներու մասին: Հաշուարկել այդ բոլորին թուրքիոյ կողմէ շահագործումներու արժէքը 22 Նոյեմբեր 1920-էն մինչեւ ներկայ թուականը: Հատուցումներու տնտեսական ծրարի մշակում թէ՛ թրքական զաւթիչ ներկայ իշխանութիւններուն նկատմամբ եւ թէ՛ այդ հարստութիւններէն ու հնարաւորութիւններէն օգտուած այլ պետութեանց եւ ֆինանսա-տնտեսական կառոյցներու նկատմամբ:
21. Մետաքսի ճանապարհի հիմնական բաղադրիչը եղած է Արեւմտեան Հայաստանը, մանաւանդ Անի, Կարին եւ Տրապիզոն քաղաքները: Այդ ճանապարհը գոյութիւն ունեցած չէ միայն առեւտրական ապրանքներու փոխադրութեան համար, այլ նաեւ եղած է մշակութային յարաբերութիւններու եւ փոխթափանցումներու խաչմերուկ: Մետաքսի ճանապարհի կեանքի կոչումը այսօր չի կրնար տեղի ունենալ առանց համապատասխան եւ անհրաժեշտ խաղաղ, անվտանգ ու կայուն մթնոլորտի ապահովման, ինչը կարելի չէ այդ տարածքներուն վրայ թրքական զաւթիչ իշխանութեան պայմաններուն մէջ:
22. Համագործակցութեան եզրեր մշակել տարածաշրջանին մէջ ապրող քիւրտներուն հետ, մանաւանդ Արեւմտեան Հայաստանի, Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ: Շատ քիւրտեր հայկական արմատներ ունին, պատկառելի մէկ մասը իր իսկական ինքնութեան վերադարձի ցանկութիւն կը յայտնէ: Փոխադարձ շահերու հիման վրայ, անոնց հետ պէտք է համաձայնիլ քաղաքական եւ դիւանագիտական համագործակցութեան եզրի մը շուրջ, ընդունելով որ Սեւրի դաշնագիրը (62-րդ, 63-րդ եւ 64-րդ յօդուածներ) Քրտական Հարցի արդարացի լուծման իրաւական միակ հիմքն է:
23. Համագործակցութեան եզրեր մշակել նաեւ տարածաշրջանին մէջ ապրող բնիկ, անկախ հայրենիքի մը մէջ ապրելու իրաւական յենարան չունեցող ազգութիւններու՝ ասորիներու, եգիտիներու, քաղդէացիներու, աշուրիներու եւ այլոց հետ, որոնք այսօր կրօնական կամ ազգային փոքրամասնութիւն ճանչցուած են: Մենք զանոնք կը նկատենք բնիկներ եւ ոչ թէ փոքրամասնութիւններ: Ըստ Սեւրի խաղաղութեան դաշնագրի 93-րդ յօդուածին, Հայաստան Պետութիւնը անոնց իրաւունքներու լիարժէք պահպանութեան պարտաւորութիւններ յանձն առած է:
24. Այս բոլորի լոյսին տակ, սոյն հայեցակարգի վերջնական որդեգրումի հիման վրայ կը մշակուին արեւմտահայութեան հեռագնայ ռազմավարութիւնը, տարողունակ աշխատանքային ծրագիրն ու քայլերու կատարման ճանապարհային քարտէզը:

Գ. Քաղաքական գետնի վրայ

1. Արեւմտեան Հայաստանը, ներառեալ Կիլիկիան, Միջին Արեւելքի բնիկ ազգերու եւ ժողովուրդներու ընտանիքին անբաժանելի մասն է: Հետեւաբար, արեւմտահայութեան համար կարելորագոյն նշանակութիւն

ունին Միջին Արեւելքի խաղաղութիւնը, ինքնիշխանութիւնը, կայունութիւնն ու բարգաւաճումը:

2. Արեւմտեան Հայաստանի աշխարհագրական կարելորագոյն նշանակութիւն ունենալը արեւմտահայութեան կը պարտադրէ որդեգրել հաւասարակշռուած քաղաքականութիւն աշխարհի պետութիւններուն եւ ազգերուն հետ: Հաւասարակշռուած քաղաքականութիւնը երբեք պէտք չէ ընկալել որպէս չէզոքութիւն, այլ ընդհակառակը, ան պէտք է ընկալուի որպէս աշխարհաքաղաքական իւրայատկութիւններու եւ հանգամանքներու նկատմամբ յստակ ու հաստատ դիրքորոշում յանուն տարածաշրջանի ժողովուրդներու գերագոյն շահերուն: Այդ ժողովուրդները պէտք է պաշտպանուին, ըլլան ինքնիշխան եւ զարգացող, ինչն անխուսափելիօրէն դրական անդրադարձ կ'ունենայ աշխարհի բոլոր ազգերուն եւ պետութիւններուն վրայ, հետեւաբար կը պահպանուի հաւասարակշռութիւնը:
3. Այլ ազգերու եւ պետութիւններու նկատմամբ գործի դնել փոխադարձ շահերու սկզբունքն ու քաղաքականութիւնը: Միջազգային յարաբերութեանց մէջ զգացական մօտեցումներ գոյութիւն չունին:
4. Արեւմտահայութեան իրաւունքներու իրագործման համար բաւարար չէ աշխարհին դիմաց հանդէս գալ մեր փաստացի իրաւունքներուն մասին բարձրաձայնելով, այլեւ մեր պարտականութիւնն է աշխարհին ներկայացնել Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեամբ ստեղծուելիք դրական պայմաններն ու փոխադարձ շահերը:

Դ. Միջազգային գետնի վրայ

Արեւմտահայութիւնը վճռականութեամբ կ'որոշէ գործընթացին մեկնարկ տալ ինքնիշխան եւ ամբողջական Արեւմտեան Հայաստանի, ներառեալ Կիլիկիոյ, ազատագրութեան իրականացման եւ հաստատման՝ միջազգային օրէնքով եւ փաստացի իրաւունքներով երաշխաւորուած հնարաւոր բոլոր միջոցներով:

1. Սոյն հռչակագիրին անբաժանելի մաս կազմող՝ Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքական, իրաւական, նիւթական եւ մշակութային բոլոր իրաւունքներու իրականացման իրաւական անբեկանելի ու անխախտելի հիմքերն են.
  - Սովետական Ռուսաստանի 11 Յունուար 1918-ի հռչակագիրը,
  - Հայաստան Պետութեան 19 Յունուար 1920-ի de facto եւ 11 Մայիս 1920-ի de jure միջազգային ճանաչումները,
  - 4 Օգոստոս 1920-ի Կիլիկիոյ անկախութեան Աքթը,
  - 10 Օգոստոս 1920-ի Սեւրի խաղաղութեան դաշնագիրը
  - եւ Ռուսոնի 22 Նոյեմբեր 1920-ի իրաւարար վճիռը:

2. Հիմնուելով նախկին կէտի բովանդակութեան վրայ, եւ անկախ այն իրողութենէն, որ Արեւելահայաստանը 1990-էն ի վեր ինքզինք անուանած է «Հայաստանի Հանրապետութիւն», արեւմտահայութիւնը միջազգային հանրութեան ուշադրութեան կը յանձնէ, թէ 19 Յունուար 1920-ին միջազգային ճանաչում ստացած «Հայաստան Պետութեան» հողային, քաղաքական, նիւթական, մշակութային եւ այլ բոլոր իրաւունքներուն վերաբերող հարցերու մասին բանակցելու կամ որոշումներ կայացնելու վերաբերեալ ինք ոչ մէկ այլ կողմի իրաւական լիազօրութիւն տուած է:
3. Ըստ միջազգային օրէնքի հիմնարար սկզբունքներուն եւ յատկապէս Հաակայի (Լա Հէյ)՝ 18 Հոկտեմբեր 1907-ի ցամաքային պատերազմի օրէնքներու 4-րդ պայմանադրութեան 3-րդ բաժինի 42-րդ յօդուածին, Արեւմտեան Հայաստանի տարածքները կը համարուին գրաւեալ, ուր կը գործեն գրաւեալ հողերու վերաբերեալ միջազգային օրէնքներն ու անոնցմով երաշխաւորուած իրաւունքները:
4. Ընդունելով Մարդու իրաւունքներու համընդհանուր հռչակագիրի սկզբունքները եւ միջազգային իրաւունքի հանրաճանաչ չափանիշները, կենսագործելով ազգերու ազատ ինքնորոշման իրաւունքը, ինչպէս նաեւ Բնիկ ժողովուրդներու իրաւանց մասին եւ Ցեղասպանութեան ոճիրը կանխարգիլելու եւ պատժելու մասին ՄԱԿ-ի հռչակագիրները, արեւմտահայութիւնը որոշած է քաղաքական, իրաւական եւ դիւանագիտական գործընթացը դարձնել իր հիմնական պարտաւորութիւնը եւ զայն հասցնել իր արդար ու վերջնական աւարտին: Այս նպատակով ան կը ձգտի շահագրգռուած եւ հայ ազգի իրաւունքներուն նկատմամբ յարգանք ցուցաբերող պետութիւններուն հետ լայնածաւալ ճակատ մը ստեղծել:
5. Արեւմտահայութիւնը կ'երաշխաւորէ, որ ազատագրուած, վերականգնուած, ինքնիշխան ու անկախ Արեւմտեան Հայաստանը
  - Ենթակայ պիտի ըլլայ միջազգային իրաւունքի հանրաճանաչ բոլոր չափանիշներուն եւ պիտի ներկայանայ իբրեւ գործօն անդամը համաշխարհային խաղաղութեան, անվտանգութեան եւ բարգաւաճման սատարող միջազգային ընտանիքին:
  - Պիտի ըլլայ միջազգային համագործակցութեան եւ համերաշխութեան տարածք, երբեք մաս պիտի չկազմէ միջազգային որեւէ հակամարտութեան կամ բախման՝ բացի իր անկախութիւնն ու ինքնիշխանութիւնը վտանգող արտաքին թշնամական արարքներու պարագաներէն:
  - Դրական վերաբերմունք պիտի ցուցաբերէ իր իրաւունքները պաշտպանելու եւ իրագործելու աշխատանքին մէջ իրեն աջակցող բոլոր պետութիւններու եւ ազգերու անվտանգութեան նկատմամբ, եւ անոնց հետ ռազմավարական հեռագնայ յարաբերութիւններ պիտի մշակէ:
  - Խորապէս պիտի յարգէ համամարդկային արդարութեան սկզբունքները, նաեւ ազգերու միջեւ փոխադարձ յարգանքի, ազատ ընտրութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի վրայ հիմնուած շահերը:

- Պիտի գործէ որպէս մարդկային քաղաքակրթութեան եւ ազգերու տարբեր մշակոյթներու միջեւ համերաշխութեան եւ հանդուրժողականութեան փարոս ու այդ արժէքները զարգացնող:
  - Մաս պիտի կազմէ մարդկութեան բարօրութիւնը, զարգացումն ու բարգաւաճումը նպատակադրած տարածաշրջանային եւ միջազգային դրական ու կառուցողական ծրագիրներուն:
  - Պիտի երաշխաւորէ իր սահմաններուն մէջ ապրող եւ այլ ազգութիւններու ու դաւանանքներու պատկանող բոլոր բնակիչներուն մշակութային, ընկերային, տնտեսական եւ կենսական իրաւունքները:
  - Բարիդրացիութեան սերտ եւ անկեղծ յարաբերութիւններ պիտի մշակէ ու զանոնք պիտի պահպանէ դրացի անխտիր բոլոր ազգերուն եւ ժողովուրդներուն հետ, ներառեալ թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները:
  - Կողմ պիտի ըլլայ արդարութեան, բազմաբեւեռութեան, ազգերու միջեւ հաւասարութեան եւ իրաւունքներու փոխադարձ յարգանքի սկզբունքներուն վրայ հիմնուած համաշխարհային միասնական եւ ներդաշնակ կառավարման համակարգի մը ստեղծումին:
6. Հաստատելով եւ ընդունելով Գ.1. յօդուածով նշուած՝ միջազգային օրէնքի ոյժ ունեցող բոլոր իրաւունքները, արեւմտահայութեան հեռաւոր նպատակն է վերատիրանալ իր բնօրրանին՝ իր նախահայրերու պատմական լեռնաշխարհին, ըստ Պօղոս Նուպարեանի գլխաւորած Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան՝ 26 Փետրուար 1919-ին Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուցած յուշագիրին կցուած քարտէզին:
  7. Հայ ժողովուրդի հաւաքական յատկանիշներէն է խաղաղասիրութիւնը, որու հաստատունութեան եւ անխախտութեան վկան է մեր ազգի ամբողջ պատմութիւնը: Հայութիւնը պարտաւոր է այս յատկութիւնը պահպանելու եւ տարածելու աշխարհով մէկ՝ որպէս ազգային առաքելութիւն: Իր յատկանիշը դարձած այս պարտաւորութիւնը լիարժէք կատարելու համար, հայ ազգը նախ պէտք է ի՛նք գտնուի խաղաղութեան մէջ: Այս կէտը պէտք է յստակ ըլլայ թէ՛ հայութեան եւ թէ՛ աշխարհի բոլոր ազգութիւններուն եւ պետութիւններուն: Հայը չի կրնար խաղաղասէր ըլլալ այնքան ատեն որ ի՛նք խաղաղութեան մէջ չէ:
  8. Պատմութեան ընթացքին արեւմտահայութիւնը աշխարհին տուած է միտք, գիտութիւն, եւ մշակոյթ: Ան եղած է մարդկային արժեհամակարգ մշակող եւ տարածող ազգի մը մէկ հատուածը: Ան այսօր ամբողջ աշխարհին կը դիմէ հետեւեալ անկեղծ ուղերձով. **արեւմտահայերուս եւ մեր իրաւունքներուն շարունակուող անտեսումը երբեք պիտի չկրնայ մեզ ոչնչացնել: Մենք կա՛նք ու պիտի մնա՛նք մինչեւ մարդկային քաղաքակրթութեան վերջին օրը: Մեր համբերութեան սահմանը հատած է արդէն: Դո՛ւք որոշեցէք, թէ ինչպէ՞ս կը ցանկաք ապրիլ հայութեան հետ համատեղ՝ մինչեւ մարդկային քաղաքակրթութեան վերջին օրը:**
  9. Արեւմտահայութիւնը իր տարագրութեան վայրերուն մէջ կրնայ քարոզչական արդիւնաւէտ աշխատանք տանիլ համակարգուած եւ ծրագրաւորուած շահախնաման (lobbying) միջոցով:

10. Արեւմտեան Հայաստանի ու արեւմտահայութեան, հետեւաբար ամբողջ հայութեան գոյատեւման եւ ազգային անվտանգութեան հիմնական եւ լրջագոյն սպառնալիքներէն են փանթորանիզմի եւ փանթորքիզմի ծրագիրները, որոնց իրականացման ձգտող իւրաքանչիւր քայլ կ'արժանանայ արեւմտահայութեան կտրուկ եւ արմատական դիմադրութեան՝ անխտիր բոլոր միջոցներով: Այս առումով, արեւմտահայութեան համար բնական դաշնակիցներ կը համարուին բոլոր այն պետութիւններն ու ազգերը, որոնց անվտանգութեան սպառնալիք են վերոյիշեալ ծրագիրները: Հետեւաբար, արեւմտահայութիւնը պատրաստակամութիւն կը յայտնէ նման ազգերու հետ մշակել եւ իրագործել նպատակասլաց միասնական ծրագիրներ:
11. Մեր հողային հարցին նկատմամբ իրաւա-քաղաքական գետնի վրայ արեւմտահայութեան տասնամեակներու անգործունէութեան պատճառով, ան կորսնցուցած է այլ պետութիւններու եւ մանաւանդ գերհզօրներու վստահութիւնն ու յարգանքը: Հետեւաբար, անոնց հետ այսօր փոխադարձ շահերու մասին բանակցութիւնները կրնան մեզ դնել այնպիսի վիճակի մը մէջ, որ պարտաւոր ըլլանք ոմանց հետ վաղաժամկէտ գրաւոր համաձայնութիւններ կնքել ապագայ յարաբերութիւնները կարգաւորող պայմաններու շուրջ, ինչին պատրաստ եւ համակերպած պէտք է ըլլանք:
12. Այս բոլոր հարցերուն եւ մտահոգութիւններուն պատասխանը կը գտնուի «Լեւանտեան Միութիւն» ստեղծելու անհրաժեշտութեան մէջ, որ տարածաշրջանի բնիկ ազգերն ու ժողովուրդները ներառնէ ռազմավարական անվտանգութեան եւ տնտեսական հիմքի վրայ, որ ունենայ զսպելու կարողութիւն եւ կարենայ ինքզինք պարտադրել որպէս միջազգային հանրութեան ազդեցիկ անդամ եւ հետագային կարենայ արդիւնաւէտ մասնակցիլ իրական ու գործուն միջազգային համակարգ հիմնելու գործին:

Ե. Մշակութային գետնի վրայ

1. Տարագիր արեւմտահայութիւնը իր ժամանակաւոր բնակավայրերուն մէջ պարտաւոր է համարկուիլ տեղի հիւրընկալ ազգերուն հետ եւ մշակութային փոխադարձ յարաբերութիւններ հաստատել անոնց հետ: Ինքնամեկուսացումը ծուլումի ամենակարճ ճանապարհն է:
2. Հայ Առաքելական Եկեղեցին մեր ազգային-կրօնական հաւատքի հիմքն է: Քրիստոնէութիւնն ու մեր ազգային տոհմիկ բարոյական արժէքներու համակարգը որպէս ազգ մեր բարոյական արժէքներուն հիմնասիւնն է: Արեւմտեան Հայաստանի մէջ մեր այլակրօն հայրենակիցներուն գոյութիւնը նկատի պիտի առնուի ապագային, եւ ծրագրուած քայլեր պիտի առնուին այդ մեծ խումբին հետ հաշտ ապրելու ու զայն հայ ազգին հետ համարկելու համար՝ որպէս անոր անբաժան մէկ մասը:
3. Արդիական չափանիշներով մարդոյժի համակարգի մը պատրաստման նպատակով, արեւմտահայութիւնը պէտք է աշխոյժ եւ գործունէայ մասնակցութիւն ունենայ իր տարագրութեան երկիրներու գիտական հիմնարկներուն, արդիւնաբերական արդիական ծրագիրներուն,

բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններուն, հետազօտական կեդրոններուն մէջ, ինչպէս նաեւ ժամանակակից այլ ոլորտներուն մէջ:

4. Հիմնուելով ՄԱԿ-ի կանոնադրութեամբ երաշխաւորուած՝ ազգերու մշակութային իւրայատկութիւնները պաշտպանելու իրաւունքին վրայ, Արեւմտահայութեան Ազգային Գերագոյն Խորհուրդը հնարաւոր բոլոր միջոցներով պիտի ձգտի իր ներկայութիւնը ապահովել Եունեսքօ-»ի միջազգային ենթակառոյցէն ներս, անմիջականօրէն հետեւելու Արեւմտահայաստանի գրաւեալ տարածքներուն մէջ առկայ պատմական կոթողներու եւ մշակութային նշանակութիւն ունեցող մեր հնութիւններու նկատմամբ Թուրքիոյ կողմէ կատարուող թշնամական եւ կործանիչ արարքներու կանխարգելման գործընթացին:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Արեւմտահայութեան ազգային հայեցակարգի սոյն նախագիծը ամբողջական փաստաթուղթ մըն է իր բոլոր բաղադրիչ մասերով:

Ան մեր ազգը մտահոգող հիմնախնդիրներուն նկատմամբ փորձեց իրատեսական մօտեցումը պահպանել, որու պատճառով ան շատերուն յաճախ կրնայ անհաճոյ կամ խիստ թուիլ: Նպատակը երբեք վիրաւորելը կամ մեղադրելը չէ եղած, այլ պարզապէս համոզուած ենք, որ անգամի մը համար պէտք է անկեղծ ինքնաքննադատութեան ենթարկել մեր արարքները ու իրերը կոչել իրենց իսկական անուններով: Սա՛ է միակ ճիշդ ճանապարհը: Մեր թերութիւնները ծածկելով ոչինչ իրականացուցած կ'ըլլանք, եւ ամենէն կարելորդ՝ ոչինչ կ'իրականացնենք:

Այս փաստաթուղթը, անկախ մեր ցանկութենէն, կոչուած է դառնալու արեւմտահայութեան պատմական փաստաթուղթերէն: Ան պիտի թարգմանուի առնուազն չորս լեզուներու՝ արաբերէն, ռուսերէն, թրքերէն եւ անգլերէն: Ջայն պիտի ընթերցենք ոչ միայն մենք, այլ նաեւ ուրիշներ, ըլլան անոնք բարեկամ թէ թշնամի: Հետեւաբար, իրաւունք չունինք ինքնախաբէութեամբ եւ այլախաբէութեամբ զբաղուելու: Իրապաշտութիւնը յաջողութեան ամենակարճ ճամբան է: Թող բարեկամները իմանան մեր իսկական իրողութիւնն ու մտածողութեան խորքը եւ վերջ դնեն մեր նկատմամբ իրենց ունեցած անվստահութեան: Թշնամիներն ալ թող իմանան, որ եթէ անցեալին յաջողած են մեզ ճնշել ու մեր իրաւունքները ուրանալ, ապա այսօր հասած է պահը հաշուի առնելու հայութեան հակազդեցութիւնը, մանաւանդ եթէ շարունակեն իրենց թշնամանքն ու մեզ մատնեն «Այլեւս վնասելու բան չունեցող»ի վիճակին:

Այս աշխատանքը կը վերացնէ արեւմտահայութեան կողմէ մեծ բացթողում մը եւ կը լրացնէ ամբողջ մէկ դարու բացակայութիւն մը: Մենք զայն կատարեցինք որպէս լոկ «նախագիծ»՝ համոզուած ըլլալով, որ անոր կատարելագործումը ամբողջ արեւմտահայութեան կը պատկանի: Մենք պարզապէս փորձեցինք կոտրել սառոյցը՝ մեկնարկը տալով մեր ազգային քաղաքական կեանքի նոր փուլին, որուն մէջ բոլորս ունինք մեր դերի ու ներդրումի թէ՛ իրաւունքը եւ թէ՛ պարտաւորութիւնը:

Սկսինք այնտեղէն որ ենք,

օգտագործենք այն ինչ ունինք,

եւ իրագործենք ինչը կարող ենք:

**Արեւմտահայութեան Ազգային Գերագոյն Խորհուրդի
հիմնադիր մարմին**

Ապրիլ 2021

ՅԱԲԵԼՈՒԹ (Ա)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ

Ծանոթություն. Սոյն պատմական անդրադարձի նպատակը ակադեմիական աշխատանք մը ներկայացնելը չէ: Հայոց պատմութեան մասին գոյութիւն ունին տարբեր վարկածներ եւ տարբեր մօտեցումներ: Տակաւին ի յայտ կու գան նոր իրողութիւններ եւ փաստեր: Նոյնիսկ մեր ազգի պատմութեան նկատմամբ մենք տակաւին չենք կրցած հաւաքական մէկ ընկալում ձեռք բերել:

Այստեղ որդեգրած ենք մեր պատմաբաններու լայն շրջանակի կողմէ ընդունուած պատմական իրողութիւններ ու փաստեր, նկատի ունենալով որ պատմագիտութիւնը, ինչպէս այլ գիտութիւններ, ենթակայ է ժամանակի ընթացքին փոփոխութիւններու՝ ի յայտ եկած պատմական նոր փաստերու լոյսին ներքոյ:

* * *

1.1. Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ու անոր դերը հայոց պատմութեան մէջ

1.1.1. Հայաստանի աշխարհագրական դիրքին եւ կառուցուածքին ազդեցութիւնը իր պատմութեան եւ իր բնակիչներու նկարագրին վրայ շատ բացայայտ եղած է: Այս ազդակները յոյժ մեծ դեր ունեցած են հայ ազգի ճակատագիրը որոշելու մէջ:

1.1.2. Հայաստանը նկատուած է բնական ամրոց մը ձեւացնող բարձրաւանդակի տիպար օրինակ մը, որ դժուարամատչելի է եւ անառիկ: Նոյնպիսի օրինակներ են նաեւ Թրանսիլվանիան եւ Կեդրոնական Սպանիան: Նման երկիրներու մէջ բնակող ժողովուրդներու հասարակաց նկարագիրին մաս կը կազմեն ընդհանրապէս պահպանողական մտայնութիւն մը, մեծ տոկունութիւն եւ ազգային մշակոյթի մոլեռանդ փարում:

1.1.3. Հայաստան կը գտնուէր անմիջական մերձակայքը այլազան քաղաքակրթութեանց, որոնք մեծ ազդեցութիւն գործեցին աշխարհի վրայ մինչեւ ներկայ ժամանակներու սկիզբը: Սկիզբն էր հարաւի սահմանին վրայ շումերա-աքքատականը, ապա Ասորեստանի քաղաքակրթութիւնը, որու հետ Ուրարտուն բազմաթիւ կապեր ունէր: Յետոյ եկաւ հելլենական քաղաքակրթութիւնը, ապա Հայաստան տեւական յարաբերութեան մէջ մտաւ հռոմէական եւ առաջին դարերու քրիստոնէական քաղաքակրթութիւններուն հետ եւ վերջապէս Բիզանդիոնի քաղաքակրթութեան հետ:

1.1.4. Հայաստան կը գտնուէր նաեւ առեւտրական շատ կարեւոր ճամբու մը վրայ, որ **Ծայրագոյն Արեւելքն ու Կեդրոնական Ասիան կը միացնէր Եւրոպային**, անցնելով Կասպից ծովէն կամ հիւսիսային Իրանէն՝ հասնելու համար Տրապիզոն: **Ան Եւրոպան Ծայրագոյն Արեւելքին կապող նշանաւոր Մետաքսի ճամբուն մուտքի կէտերէն էր:**

1.1.5. Այս բոլոր ազդակները նպաստած են, որ հնագոյն եւ միջնադարեան Հայաստանը դառնայ համեմատաբար առաջընթաց քաղաքակրթութեան տէր երկիր մը, որոշ շրջաններու ընթացքին նոյնիսկ հաւասար ժամանակի ամենէն զարգացած երկիրներուն:

1.1.6. Եթէ մեծ հոսանքներու քառուղիին վրայ ինկած Հայաստանի այս դիրքը նպաստաւոր ազդեցութիւն ունեցած է իր մշակոյթին եւ քաղաքակրթութեան վրայ, միւս կողմէ՛ զայն նետած է Ասիայէն Եւրոպայի հարաւ-արեւելքն ուղղուող բոլոր մեծ յարձակումներու ճամբուն մէջ: Եւրոպայի եւ Ասիոյ միացման գլխաւոր կէտերէն մէկուն վրայ՝ **Հայաստան հաւանօրէն աւելի տառապած է երկու քաղաքակրթութիւններու հակամարտութենէն, քան օգտուած անոնց ապրանքներու եւ գաղափարներու փոխանակութենէն:** Երբ Արեւմուտքը կը յառաջանար դէպի Արեւելք, ըլլայ Հռոմի, Բիւզանդիոնի, թէ խաչակիրներու մղումով, կամ ընդհակառակն, երբ Արեւելքը կը յառաջանար դէպի Արեւմուտք՝ պարսիկներու, արաբներու, մոնկոլներու եւ թուրքերու օրով, անոնց հետեւած ճամբան շատ յաճախ Հայաստանէն կ'անցներ:

1.1.7. Հին դարերուն Պարսկաստանի եւ Հռոմի միջեւ ինկած, հետագային Իսլամական եւ Բիւզանդական կայսրութեանց միջեւ կռուախնձոր, Հայաստան Արեւելքի ու Արեւմուտքի ժողովուրդներուն զոհը դարձաւ: Քանի որ **Հայաստանը ոչ բոլորովին Արեւմուտք էր, ոչ ալ բոլորովին Արեւելք** եւ իր մշակոյթը կ'ազդուէր այդ երկու օձախներէն, ան տառապեցաւ թէ՛ մէկէն եւ թէ՛ միւսէն:

1.1.8. Բայց Հայաստանի միայն աշխարհագրական դիրքը չէ որ ազդած է իր պատմութեան վրայ, այլ նաեւ իր արտաքին կերպարանքը: Բարձրաբերձ լեռներով օժտուած երկիրները միշտ ալ եղած են բոյնը **ռազմունակ եւ իրենց անկախութիւնը պաշտպանելու նախանձախնդիր ցեղերու**, ինչպէս կը վկայեն Չուիցերիոյ, Թիրուլի, Չեռնոկորիայի եւ Կովկասի օրինակները: Նոյնը եղաւ նաեւ Հայաստանի պարագային. **առանց իր բարձր լեռներուն եւ անոնց արտադրած կորովի զինուորներուն, հայ ժողովուրդը մինչեւ մեր օրերը պիտի չկարենար յարատեւել:**

1.1.9. Լեռնային երկիր մը, բնականօրէն բաժնուած ու կտրտուած ըլլալով, իրարմէ կղզիացած հովիտներէ կը բաղկանայ: Այս փաստը կը քաջալերէ ինքնավստահութեան եւ **առանձնացումի ձգտումը**, ինչպէս նաեւ տեղական հզօր եւ փառասէր ազնուականութեան մը ստեղծումը, որ **նախանձախնդիր է իր առանձնաշնորհումներուն եւ իր ընդդիմութեամբ արգելք կը հանդիսանայ կեդրոնաձիգ զօրեղ իշխանութեան մը կազմութեան:** Նոյնը եղաւ Հայաստանի պարագային. երկրին ցցուածքները **արգելք եղան արքայական զօրաւոր իշխանութեան մը հաստատման կամ դժուարացուցին զայն**, մինչդեռ միայն այդպիսի ոյժ մը պիտի կրնար ազնուականութիւնը լծել երկրի ծառայութեան եւ ազգին բոլոր տարրերը համախմբել միակ կազմակերպութեան մը մէջ՝ արտաքին թշնամիին դէմ:

1.1.10. Ֆրետերիք Ուիլլիամ Պիւսել (Frederic William Bussel) 1910-ին Լոնտոնի մէջ լոյս տեսած իր՝ «Ակնարկ Հռոմէական Կայսրութեան սահմանադրական պատմութեան մասին» (Essay on the Constitutional History of the Roman Empire) գիրքի 347-րդ էջին մէջ կ'ըսէ. «Ցեղախումբերու եւ ապա աւատապետութիւններու ծնունդ տուող տոհմային ոգի եւ ընտանեկան զօրաւոր հպարտութիւն – ահա՛ հայկական հասարակութեան էական յատկանիշը: Պէտք չէ զարմանալ որ

հաւասարագօր ցեղախումբերու այսպիսի համախմբումի մը մէջ ոչ մէկ գերդաստան կը կարենայ իր գերակշռութիւնը հաստատել: Այս ծելի աւատապետական հայարտ հասարակակարգի մը մէջ, օտար ծագում ունեցող արքայական գերդաստան մը լոկ կրնայ իշխել, որովհետեւ իր անդամներէն ոչ մէկը կ'ուզէ ենթարկուիլ հաւասարի մը: Հայ ցեղին փորձանքները, ինչպէս նաեւ կենսունակութիւնը հետեւանքն են այլամերժ եւ հզօր այս հայարտութեան»:

1.1.11. Հայաստանի ճակատագրին վրայ ազնուական մեծ ընտանիքներու եւ անոնց իշխանատենչ պայքարներու աղէտալի հետեւանքներուն ունեցած ազդեցութեան պատճառով, **հայերը քաղաքականապէս անկարող համարուած են եւ ատով ուզած են բացատրել հայկական անկախութեան կորուստը: «Անոնք ո՛չ իրենց երկիրը կառավարել գիտեն, ո՛չ ալ հոն ապրիլ՝ իբրեւ հպատակ ցեղ մը», ըսած են հայոց թշնամիները:**

1.1.12. Ֆրանսացի հեղինակաւոր աշխարհագէտ փրոֆ. Ռաուլ Պլանշար (Raoul Blanchard) իր L'Arménie, Geographie Universelle de Vidal de la Blanche, Paris, 1929 աշխատանքին մէջ գրած է (VIII, էջ 125). «Հայաստանի բնակելի վայրերը, իրարմէ բաժան-բաժան եւ լեռնային զանգուածներով կղզիացած արտաքին աշխարհէն, **յարմարութիւն չէին ներկայացնէր միատեսակ տնտեսութեան մը զարգացման», կարելի է աւելցնել սերտօրէն համակարգուած հասարակաց պաշտպանութեան:**

1.1.13. Հայաստանը լաւապէս ճանչցողներէն մէկը՝ գերմանացի Փաուլ Ռոհրպախ (Paul Rohrbach) վերջին կէտը շեշտած է իր «Կովկասէն Միջերկրական Ծով» (Vom Kaukasus zum Mittelmeer, Leipzig, 1903) գիրքի 140-րդ էջին մէջ՝ հետեւեալ խօսքերով. «Հայաստանի հողային կառուցուածքն է որ կը բացատրէ պատմութեան ընթացքին արեւելքէն եւ արեւմուտքէն եկած յարձակումներուն **հայկական պետութեան դիմադրական սահմանափակ կարողութիւնը:** Արդարեւ, երկիրը լեռներով բաժնուած է քանի մը գլխաւոր շրջաններու (Արաքսի հովիտ, Պայագիտէն Էրզրում տարածուող շրջան, Վանայ ծովու շրջան), որոնք իրարու հետ դժուարաւ կը հաղորդակցին եւ արտաքին յարձակումի մը պարագային անկարելի կը դարձնեն երկրի բոլոր ոյժերուն արագ կեդրոնացումը վտանգուած կէտին վրայ»:

1.1.14. Կարելի է պատմութենէն յիշել բազմաթիւ ուրիշ պարագաներ, երբ ժողովուրդի մը անկախութեան կորուստը եւ երկար դարեր օտար պետութեանց անոր հպատակութիւնը հետեւանքն են երկրի **լեռնային եւ կտրտուած նկարագրին,** ինչ որ կ'արգիլէ ներխուժողին դէմ դիմադրութիւնը **համակարգող կեդրոնական զօրաւոր իշխանութեան հաստատումը:** Ինչպէս դիտել կու տայ Ֆրիտեոֆ Նանսէն, նոյնը եղաւ պարագան իր երկրին՝ Նորվեկիոյ, լեռնային աշխարհ մը, որ երկար դարեր ենթակայ մնաց օտար տիրակալութեան:

1.1.15. Կարելի է եզրակացնել որ Հայաստանի պատմութիւնը կը հաստատէ, մէկ կողմէ՝ երկրի բնութեան եւ դիրքին միջեւ գոյութիւն ունեցող **յարաբերութիւն մը,** միւս կողմէ՝ իր պատմութեան եւ բնակիչներու **նկարագրին միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնը:**

1.1.16. Հայաստանի դիրքն ու բնական ամրոցի կերպարանքը, ինչպէս նաեւ իր լեռնականներու ռազմական յատկութիւնները անոր ընծայած են **քաղաքական մեծ կարելորութիւն,** զայն յաճախ Միջին Արեւելքի տիրապետութեան համար մղուող պայքարին կռուանիւթ եւ ռազմադաշտ դարձնելով:

1.1.17. Իր ոյժով եւ դիրքով, Հայաստան ի վիճակի էր հսկայական ազդեցութիւն գործադրելու դրացի մեծ պետութեանց ի նպաստ կամ ի վնաս: Ահա թէ ինչո՞ւ անոր դրացիները տեւաբար կռիւ կը մղէին կա՛մ գրաւելու այս երկիրը, զոր բնական եւ ապահով սահմանագլուխ մը կը նկատէին իրենց ստացուածքներուն, կա՛մ, աւելի յաճախ, արգիլելու որ իրենց հակառակորդները զայն գրաւեն, կամ, վերջապէս, հայոց օժանդակութիւնը ապահովելու: Արդարեւ, լեռնային երկիրները բանակներու համար դժուարանցանելի հողամասեր են միշտ, մանաւանդ երբ բնակչութիւնը վստահելի չէ:

1.1.18. Հայաստանի այս դիրքը որոշ ժամանակաշրջաններ անոր ապահովեց անկախ եւ ինքնավար կեանք մը, բայց շատ յաճախ զայն ռազմադաշտի վերածեց: Եւ իրօք, Հայաստան կրցաւ արշաւանքներու դիմադրել եւ անկախ կեանք վարել այն ժամանակաշրջաններուն միայն, երբ իր ժողովուրդը մեծ ճիգ գործադրեց կամ յաջողեցաւ օգտուիլ արտասովոր դիպուածներէ:

1.1.19. Օտար տիրապետութեանց շրջաններուն, կայսրութիւն մը կամ դրացի ժողովուրդ մը երբեք չէ յաջողած ամբողջութեամբ գրաւել Հայկական Բարձրաւանդակը՝ ըլլա՛յ երկրի՝ պաշտպանութեան նպաստաւոր կառուցուածքին շնորհիւ, ըլլա՛յ Հայաստանին տիրելու համար սահմանակից այլ պետութեանց թափած ջանքերուն պատճառով. արշաւողները համակերպած են Հայաստանի մէկ մասը անկախ կամ ինքնիշխան ճանչնալուն, կամ ստացուածքը բաժնած են ուրիշ դրացիի մը հետ: Ինչպէս դիտել տուած է Ալֆրէտ Ռամպօն, Հայաստան երբեք ամբողջովին չէ նուաճուած. «Ան ամբողջ մըն է որ դարեր շարունակ գրաւուեցաւ, վերագրաւուեցաւ, բայց միշտ՝ կիսով չափ» (Alfred Rambaud, L'Empire grec au Xe siècle, Paris, 1870, p. 499): Այս իրողութիւնն է որ ապահոված է հայ ժողովուրդի գոյութեան յարատեւումը, բայց նոյն ատեն երկիրը անվերջ պատերազմներու թատերաբեմ դարձուցած:

1.1.20. Հայաստանի քաղաքական ու ռազմագիտական կարեւորութիւնն է որ այնքան երկար ատեն զայն պահած է թրքական տիրապետութեան ներքեւ, որովհետեւ ոչ մէկ մեծ պետութիւն հանդուրժած է որ ուրիշ մը հաստատուի Միջին Արեւելքի բնական ամրոցը հանդիսացող այդ երկրին մէջ:

1.1.21. Գալով Հայաստանի ռազմական աշխարհագրութեան, ան ունի հիմնական երկու յատկանիշ. առաջինը Հայաստանի սարսափելի ծմեռն է, որու խստութիւնն ու վտանգները պատմական հռչակ ունին, երկրորդը՝ անոր հիւսիսի ու հարաւի լեռնային զանգուածները անմատչելի պատուարներ կը կազմեն: Հետեւաբար հիւսիսէն կամ հարաւէն արշաւողները ստիպուած են մագլցիլ մեծ լեռնաշղթաները եւ յաղթահարել անոնց սեպ իջուածքները, այսինքն՝ անխուսափելիօրէն բախիլ գրեթէ անյաղթահարելի դժուարութեանց: Հայաստան քիչ անգամ նուաճուած է Սեւ Ծովու ափին ցամաք ելած արշաւողի մը կողմէ, իսկ հարաւէն փորձուած գրեթէ բոլոր արշաւանքները ձախողութեան մատնուած են:

1.1.22. Հայաստան աւելի մատչելի եղած է արեւելքէն եւ արեւմուտքէն: Երկու բնական ճամբաներ կը կտրեն զայն. մէկը կը հետեւի Արաքսի ընթացքին եւ Եփրատի հիւսիսային թեւին, միւսը՝ Եփրատի հարաւային թեւին: Ռազմագիտական տեսակէտէ, Հայաստանի ամենէն կարեւոր շրջանները այդ ճամբաներուն վրայ իշխելու կամ զանոնք դիւրաւ կտրելու հնարաւորութիւն տուողներն են. հիւսիսային ճամբուն համար՝ Կարինի շրջանն է, հարաւային ճամբուն համար՝ Մուշ-Բալուի շրջանը:

1.1.23. Հնագոյն ժամանակներէն ի վեր Արաքսի եւ Եփրատի հովիտները բազմաթիւ արշաւողներու (մարեր, պարսիկներ, պարթեւներ, մոնկոլներ, թրքական ցեղեր), ինչպէս նաեւ Արեւմուտքի (Հռոմ եւ Բիւզանդիոն) հակայարձակումներուն պարտադիր ճամբան են:

1.1.24. Իր դիրքով, Հայաստան Փոքր Ասիան Ասիական ցամաքամասին կապող օղակն է: Երկրին դիրքը զայն դարձուցած է Արեւելքէն Արեւմուտք, եւ հակառակը, ուղղութիւններով արշաւողներու բնական ճամբան:

1.1.25. Եւ վերջապէս, Հայաստան գինուորական մեծ կարելորութիւն կը ներկայացնէ, որովհետեւ բնական ամրոց մը կը կազմէ եւ իր դիրքով կը դառնայ Կասպից ու Միջերկրական ծովերու եւ Պարսից ծոցին միջեւ տարածուող ամբողջ երկրամասի բանալին: Ասիոյ մէջ Հռոմի ունեցած գերակշռութիւնը հիմնուած էր Հայաստանը հովանաւորողի իր դիրքին վրայ: 19-րդ դարուն բրիտանական, իսկ 20-րդ դարուն գերմանական քաղաքականութիւնները նոյն պատճառներով տեսաբար ընդդիմացան այդ կողմէ Ռուսիոյ տարածումին, ինչը վերջինիս կրնար տալ իրական գերակշռութիւն Միջին Արեւելքի մէջ:

* * *

Այս ամփոփ վերլուծական պատմական անդրադարձն անհրաժեշտ էր աւելի յստակ հասկնալու համար հայութեան ներկայ իրավիճակը, անկէ դուրս գալու հեռանկարներն ու անոնց իրականացման դժուար, բայց անխուսափելի միակ ճամբան: Մենք ինքնախաբէութեամբ ապրելու իրաւունք չունինք: Շատ մեծ ջանքեր թափելու կարիքը չկայ տեսնելու համար, թէ ներկայի մեր իրավիճակը նոյնն է ինչպէս 100, նոյնիսկ 2000 տարի առաջ: Նոյն անմիասնականութիւնը, իրարամերժումը... Յաճախ, մեր պարտութիւններուն պատճառ հանդիսացած են ներքին դաւադրութիւններն ու դաւաճանութիւնները:

* * *

1.2. Հայաստանի քաղաքական ձեւաւորումն ու անոր դերը հայոց պատմութեան մէջ

1.2.1. Հայկական Առաջին Անկախութիւնը (Ք.Ա. 322-215): Մեծն Աղեքսանդրի հարուածներուն տակ Պարսկական Կայսրութեան խորտակումը ճամբայ բացաւ հայկական անկախութեան: Աղեքսանդր այս լեռնային երկրին մէջ իր տիրապետութիւնն ամրացնելու ժամանակ չունէր: Ք. Ա. 320-ական թուականներուն ականատեսը կ'ըլլանք Հայաստանի մէջ հայ արքայական ընտանիքի մը գահակալութեան: Այդ հարստութիւնն հիմնեց Ռոմնդէս Ա. (Հրանդ կամ Երուանդ) թագաւորը Ք. Ա. 4-րդ դարու կէսերուն:

«Այս պատմական անդրադարձը հիմնուած է հայոց պատմութեան դասական տուեալներուն վրայ: Ներկայիս հայագիտութեան մէջ գիտական ու արժանահաւատ նոր տուեալներ ի յայտ կու գան, ըստ որոնց՝ հայոց պետականութեան սկզբնաւորումը կապուած է Հայկազուններու արքայատոհմի

հիմնած պետության հետ: Խօսքը մասնաւորապէս Հայկ Նահապետի եւ Արատտա պետության մասին է: Այս պատմական իրողութիւնը միայն վերջերս հաստատուած է, քանի որ երկար տարիներ մեր ազգային պատմութեան մէջ որոշ խեղաթիւրուած վարկածներ ներածուած էին: Հայկագուսները ծեւաւորած են Հայկական Լեռնաշխարհն ու Կիլիկիան ընդգրկող ընդարձակ պետութիւն մը: Անոնք հիմնած էին տիեզերական օրէնքներով կառավարուող եւ «արարչապետութիւն» կոչուող պետական համակարգ մը:

Յաջորդած է Երուանդունիներու հարստութիւնը Ք. Ա. 6-2-րդ դարերուն: Հիմնադիրն է Երուանդ Ա. Սակաւակեացը, իսկ նշանաւոր դէմքը՝ Տիգրան Երուանդեանը: Երուանդ Ա.ի գահակալութեան օրերուն (Ք. Ա. 570-560) հայկական պետութեան սահմանները եղած են գրեթէ Հայկական Լեռնաշխարհի բնական սահմանները: Որդին՝ Տիգրան Երուանդեանը իշխեց Ք. Ա. 560-525-ին: Ան մեծ յաջողութեամբ պայքար մղեց Մարաստանի դէմ ու դաշնակցեցաւ Աքեմենեան Պարսկաստանին: Տիգրան Դ.ը եղած է Երուանդունիներու վերջին արքան Ք. Ա. 220-200-ին: Ան կառուցած է Երուանդաշատ մայրաքաղաքն ու Երուանդակերտ, Երուանդաւան եւ Բազաւան քաղաքները:

1.2.2. Սելեւկեան Կայսրութիւնը: Ք. Ա. 324-ին Մեծն Աղեքսանդրի մահէն ետք, անոր զօրավարները կայսրութիւնը բաժնեցին իրենց միջեւ: Անոր յաջորդները Ք. Ա. 3-րդ դարուն ի զուր փորձեցին իրենց իշխանութիւնը տարածել Հայաստանի վրայ, որ ինքզինք պաշտպանեց յաղթականօրէն:

Սելեւկեան Կայսրութիւնը գրեթէ ամբողջապէս սահմանափակուած էր Սուրիոյ մէջ, երբ փառասէր թագաւոր մը՝ Մեծն Անտիոքոս Գ. գահ բարձրացաւ: Ան նուաճողական քաղաքականութեան հետեւեցաւ եւ յաջողեցաւ Հայաստանը գրաւել: Անտիոքոս Հայաստանը բաժնեց երկու մասի. Մեծ Հայք (բուն Հայաստանը, Եփրատի արեւելեան կողմը) եւ Փոքր Հայք (Եփրատէն արեւմուտք): Այս շրջաններէն իւրաքանչիւրին մէջ հաստատեց երկրի ազնուականութենէն ընտրուած հայ կառավարիչ մը՝ Արտաքսիասը (Արտաշէս) Մեծ Հայքի եւ Ջարիատեսը (Ջարեհ)՝ Փոքր Հայքի մէջ: Վերջինս կը ծագէր Որոնդէս Ա.էն կամ Երուանդ Ա.էն, որ Հայաստանի վրայ իշխող առաջին հարստութեան հիմնադիրն էր: Անտիոքոսի կայսրութիւնը վերջ գտաւ Ք. Ա. 190-ին:

1.2.3. Հայաստան Կը Վերստանայ Իր Անկախութիւնը: Անտիոքոսի պարտութեան հետեւանքով, Մեծ Հայքի (ներկայ Կարինի, Սուշի, Վանի ու Երեւանի շրջան) հայ կառավարիչը Ք. Ա. 190 թուականին ինքզինք Հայաստանի թագաւոր հռչակեց Արտաշէս Ա. անունով: Նոյն ատեն Ջարիատես (Ջարեհ), Փոքր Հայքի կառավարիչը, նմանապէս անկախութիւն հռչակեց եւ հիմնեց երկրորդ թագաւորութիւն մը՝ Փոքր Հայքի թագաւորութիւնը, որ կը տարածուէր Սեբաստիոյ, Երզնկայի եւ Մալաթիոյ շրջաններուն վրայ:

1.2.4. Պատմութեան Առաջին Դասերը.

1.2.4.1. Հայաստանի պատմութեան՝ Մեծն Տիգրանի երեւումով նոր փուլի սեմին, եթէ ընդհանուր ակնարկ մը նետենք հայկական պատմութեան այս առաջին շրջանին վրայ, մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ նաեւ անոր հնութիւնը. մինչեւ այսօր իր գոյութիւնը կը պահէ ազգ մը, որուն նախնիները կը կրէին նոյն անունը, կը խօսէին նոյն լեզուն (անշուշտ որոշ փոփոխութիւններով՝ օտար ազդեցութեանց ենթարկուած): Ազգ մը՝ յիշատակը կորսուած կայսրութեանց եւ քաղաքակրթութեանց պատմութեան անցեալի մշուշին մէջ: Ըստ ռուս գրող

Վալերի Պրիսուվի, «Հայ ժողովուրդը աշխարհի մէջ երեւան եկաւ այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ ոչ միայն արդի եւրոպական ազգերը գոյութիւն չունէին, այլեւ մինչեւ իսկ դասական անցեալի հնագոյն ժողովուրդները տակաւին նոր մուտք կը գործէին պատմութեան բեմէն ներս: Եւ իրօք, Հայկ եւ իր ժողովուրդը կը յայտնուին այն շրջանին, երբ Հռոմ նոր կը հիմնուի (Ք. Ա. Ո. դար), այն թուականներուն երբ մարական կայսրութիւնն ու ապա պարսկականը կ'իշխէին Արեւելքի մէջ:

1.2.4.2. Հայկական անկախութիւնը շահիլ եւ պահպանել կարելի դարձաւ դրացի նուաճողական պետութեանց, յատկապէս սելեւկեաններուն եւ պարթեւներուն դէմ կատաղի կռիւներով: Հայ ժողովուրդը ցոյց տուաւ, թէ ինք ընդունակ է իր անկախութիւնը նուաճելու, նաեւ գիտցաւ ճարպիկ կերպով օգտուիլ հռոմէական դիւանագիտութենէն:

1.2.4.3. Ըստ Մոմսէնի, Սելեւկեան Կայսրութեան խորտակումով Միջին Արեւելքի մէջ ստեղծուած բոլոր պետութիւններէն (Հայաստան, Կապադովկիա, Ատրոպատենէ, Ծոփք, Օսրոյենէ եւայլն) Հայաստան եղաւ միակը, որ Արտաշիսեան հարստութեան զօրեղ մղումով կայունութեան, զարգացումի եւ ոյժի բարձրագոյն աստիճանին հասաւ:

1.2.5. Արտաշիսեան Հարստութիւնը (Ք. Ա. 190-1)

1.2.5.1. Արտաշէս Ա. հայոց գահին վրայ բարձրանալով, կը հիմնէր նոր հարստութիւն մը (Երուանդունիներու հարստութենէն ետք), որ Մեծ Հայքի վրայ պիտի իշխէր Ք. Ա. 190-էն մինչեւ 1 թ., որու ընթացքին Հայաստան պիտի ձանձնար իր մեծագոյն զօրութեան շրջանը: Արտաշէս գործեց խոհուն պետական մարդի նման իշխելով Ք. Ա. 190-էն 159 թուականը:

1.2.5.2. Անոր յաջորդներն եղան, մինչեւ Մեծն Տիգրան Բ., Արտաւազդ Ա. (159-149), Տիգրան Ա. (149-123) եւ Արտաւազդ Բ. (123-95): Արտաւազդ Ա., իր նախորդին պէս շինարար թագաւոր մը եղաւ:

1.2.5.3. Արտաշիսեան հարստութեան դարերը եղան զարգացման ու հզօրացման շրջան հայկական պետութեան համար: Ք. Ա. Բ. դարուն Հայաստանի գահին վրայ իրարու յաջորդող թագաւորները Հայաստանի հետագայ հզօրացման հիմքերը դրին եւ Մեծն Տիգրան Բ.ի համար ճամբայ հարթեցին:

1.2.5.4. Ք. Ա. Գ. եւ Բ. դարերուն Փոքր Հայքի թագաւորութիւնը ապրեցաւ Մեծ Հայքի կողքին եւ անոր զուգընթաց: Իր թագաւորներուն մէջէն կարելի է յիշատակել Միհրդատը: Ի վերջոյ Փոքր Հայքի կէսը կցուեցաւ Մեծ Հայքին:

1.2.5.5. **Մեծն Տիգրանի փառահեղ կեանքն ու գործը.** Տիգրան Բ. 123-95-ին թագաւորած Արտաւազդ Բ.ի որդին էր: 95-ին գահ բարձրանալով՝ Տիգրան որդեգրեց նուաճումի քաղաքականութիւն մը, որ Հայաստանը պիտի դարձնէր մեծ կայսրութեան մը կեդրոնը եւ իր իշխանութեան մէկ շրջանին՝ Միջին Արեւելքի տիրական զօրութիւնը: Տիգրան Բ.ի երկարատեւ իշխանութիւնը հայոց պատմութեան ամենափառաշուք շրջանը կը կազմէ. Հայաստան տիրեց ամբողջ Միջին Արեւելքին՝ Կասպից Ծովէն մինչեւ Միջերկրական, Հայկական Լեռնաշխարհէն մինչեւ Պաղեստին:

1.2.5.6. Մեծն Տիգրանի արտակարգ իշխանությունը վերջ գտաւ իր կայսրութեան փլուզումով, Հայաստան դարձաւ Հռոմի դաշնակից եւ ենթակայ պետութիւն մը: Բայց մինչ այդ Տիգրան նահանջի մատնեց հռոմէական անպարտելի բանակները: Պէտք եղաւ որ ժամանակի մեծագոյն ոյժերը՝ Հռոմ եւ Պարթեւաստան անբնական դաշնակցութիւն մը կնքեն Տիգրանը ծունկի բերելու համար:

1.2.5.7. Տեղին է փնտռել այն ազդակները, որոնք հնարաւորութիւն ընծայեցին Տիգրանի՝ իր երկիրը հասցնելու զօրութեան այսքան բարձր աստիճանի եւ անոնք, որ իր զօրութեան անկումը յառաջացուցին, ինչպէս նաեւ հայկական ոյժի նուազման հետեւանքները.

- Տիգրան ի նպաստ իրեն ունեցաւ վճռական տարրը՝ ժամանակը: Իր թագաւորութեան տելուղութիւնը, 40 տարի, ինքնին յաջողութեան ազդակ մըն է:
- Տեւաբար Հայաստանի դէմ կեցող երկու պետութիւնները (Սելեւկեան Կայսրութիւն եւ Պարթեւաստան) Տիգրանի գահ բարձրանալու տարին տկարացած էին ներքին կռիւներով, իսկ Հռոմը տարուած էր քաղաքացիական կռիւներով եւ Պոնտոսի Միհրդատին դէմ պատերազմով:
- Տիգրանի կեանքի մեծագոյն գործն եղած Միջին Արեւելքի նուաճումը կարելի դարձաւ շնորհիւ այն փաստի, որ ինք տէր էր բարգաւաճ, անկախ եւ պայքարի հարիւրամեայ կեանքով զօրաւոր երկրի մը, բնակուած ռազմունակ լեռնականներով, որոնք Տիգրանին հայթայթեցին անոր ռազմական զօրութեան տարրերը: Ոչ մէկ ոյժ կրցաւ երկար դիմադրել հայկական զրահակիր հեծելազօրքին, որու կ'օժանդակէր սքանչելի հետեւակազօրք մը:

Այս ազդակները նպաստեցին Տիգրանի ծրագիրներուն յաջողութեան եւ անոր հնարաւորութիւն տուին Հայաստանը դարձնելու Միջին Արեւելքի մեծագոյն տէրութիւնը եւ յետոյ անոր տալու պատմական այն դերը, զոր ստանձնեց Հայաստան, երբ ժամանակի մը համար դարձաւ Արեւելքի միացման կէտը՝ Հռոմի ծաւալումին դէմ:

Հռոմի դէմ Արեւելքի այս զօրաշարժը ջաջողեցաւ եւ յանգեցաւ Տիգրանակերտի աղէտին: Սակայն հակառակ ատոր, Տիգրան բաւականաչափ ոյժ, կորով եւ միջոցներ գտաւ հայ ժողովուրդին մէջ՝ ձախողութեան մատնելու համար Հռոմի բանակները յիշատակելի ճակատամարտի մը ընթացքին եւ ստիպելու որ անոր ամենէն նշանաւոր զօրավարներէն մէկը նահանջէ: Աշխարհի մեծագոյն տէրութեան հետ այս մենամարտը աննպաստ ելք պիտի ունենար Հայաստանի համար: Հետագային Պոմպէոսի դէմ պատերազմելու ատեն Տիգրան ստիպուեցաւ խոնարհիլ, ամէն կողմէ յարձակումի ենթարկուելով, նոյնիսկ իր որդիին կողմէ մատնուելով:

1.2.5.8. Այդուհանդերձ, Տիգրանի գործը ի զուր չանցաւ: Օրինակ, երկրին տուած միութիւնը. Մեծ եւ Փոքր Հայքերու միաձուլումը մէկ պետութեան մէջ թոյլ տուաւ որ Հայաստան գոյատեւէ տակաւին մօտ հինգ դար, եթէ ոչ իբր մեծ տէրութիւն, այլ գոնէ Հռոմի եւ Իրանի միջեւ իբրեւ պատուար պետութիւն մը:

Գալով Հռոմի, ան միայն դոյզն օգուտ քաղեց հայկական տէրութեան փոքրացումէն: Ան չափազանց տկարացուցած էր պատուար պետութիւն մը, որ

բնական հակակշիռ մըն էր եւ կրնար նուազեցնել Պարթեւաստանի (ապա Պարսկաստանի) ոյժը, որոնց դէմ տեւական պատերազմի մէջ պիտի գտնուէր այսուհետեւ, մինչեւ իսկ երբ Հռոմ իր տեղը զիջած ըլլար Բիւզանդիոնի, իսկ պարթեւները՝ սասանեաններուն:

1.2.5.9. Ք. Ա. 56-ին Մեծն Տիգրան մահացաւ: Անոր յաջորդեց որդին՝ Արտաւազդ Գ. (56-54), որ հարկադրաբար Հռոմի դաշնակից դարձաւ: Հետագային Արտաւազդ դաշինք կնքեց պարթեւներու հետ: Անոր սրտովը չէր այս դաշինքը, որովհետեւ պարթեւները հայոց մեծագոյն թշնամիներն էին այդ շրջանին:

1.2.5.10. Արտաւազդ Գ.ին յաջորդեց Արտաշէս Բ. (Ք. Ա. 30-20): Ան արժանաւոր ժառանգորդն եղաւ իր նախնեաց աւանդութեանց եւ արժանացաւ «Հելլենասէր» տիտղոսին, բայց երբ լսեց որ Եգիպտոսի Կղէոպատրա թագուհին կտրել տուած է իր հօր գլուխը, սպանել տուաւ Հայաստան գտնուող բոլոր հռոմէացիները:

1.2.5.11. Արտաշէս Բ. սպաննուեցաւ... Հայոց գահին բարձրացաւ եղբայրը՝ Տիգրան Գ., որ թագաւորեց Ք. Ա. 20-12-ին: Անոր յաջորդեց Արտաշիսեան հարստութեան վերջին թագաւորը՝ Տիգրան Դ. (Ք. Ա. 12-1):

Արտաշիսեան հարստութեան այս վերջին թագաւորներուն տարիները յատկանշուեցան ներքին պայքարներով. պարթեւամէտ՝ արեւելեան եւ հռոմէամէտ՝ արեւմտեան կուսակցութիւններու շահերը իրարու բախեցան եւ Հայաստանը անիշխանութեան մօտեցող կացութեան մը մէջ նետեցին որոշ տարիներ:

Ազգային (պարթեւամէտ) կուսակցութիւնը, յենարան ունենալով պարթեւները (որոնց շահը կը պահանջէր ամբողջապէս անկախ Հայաստան), ցցուեցաւ հռոմէական ազդեցութեան դէմ, որու ներկայացուցիչներն էին Հռոմէն նպաստ ստացող փոքրաթիւ ազնուականներ եւ մեծ գերդաստաններու՝ Հռոմի մէջ դաստիարակուած կարգ մը շառաւիղներ, որոնք բնականաբար դէպի Արեւմուտք կը թեքէին: Ասկէ ծնան ներքին պայքարներ եւ Հռոմին չափազանց հլու երեւնալու քաղաքականութիւն վարող թագաւորներու դէմ պետական հարուածներ:

1.2.6. Հայաստան Արտաշիսեան եւ Արշակունեաց Հարստութեանց Միջեւ (Ք. Ե. 2-էն 53)

1.2.6.1. Արիորբարզան Ա. թագաւորեց 2-էն 11 թուական: Անոր գահ բարձրանալով՝ խռովութեանց շրջանը վերսկսաւ: Հռոմի թշնամի ազգային կուսակցութեան ընդդիմութիւնը որքան ալ օրինաւոր ըլլար, ժամանակի ընթացքին, փառասէր հայ ազնուականութիւնը դրացի երկիրներու գրգռութեամբ սկսաւ իր ողջախոհութիւնը կորսնցնել: Իրենց թագաւորները սպանող եւ Հայրենիքին դաւաճանող իշխաններու շրջան մը ծագեցաւ: Այդ աւատապետերը կ'ատէին իրենց օրինաւոր թագաւորը, որու զօրութեան ծանօթ էին եւ կ'ուզէին որ իրենց վրայ տէր մը գոյութիւն չունենայ, որպէսզի աւելի մեծ ազատութիւն վայելեն, բայց այս ձեւով դիմած եղան աւելի նուաստացուցիչ հպատակութեան, այս անգամ՝ օտարին:

1.2.6.2. Ք. Ե. 17-ին Հայաստանի գահին բազմեցաւ Չենոն, որ կը կոչուի Արտաշէս Գ.: 34 թուականին աւարտած անոր թագաւորութեան շրջանին Հայաստան յարաբերաբար խաղաղ շրջան մը վայելեց: Յետոյ ներքին պայքարներն ու արտաքին միջամտութիւնները վերսկսան, մանաւանդ երբ հռոմէացիք գահ բարձրացուցին Իբերիոյ (Վրաստանի) թագաւորին եղբայրը՝ Միհրդատը: Իբերիոյ

թագաւորը, անգութ ոճրագործ մը, անմիջապէս սպանել տուաւ իր եղբայրը, Հայաստանի գահին վրայ հաստատելու համար իր որդին՝ Հրադամիզը:

1.2.6.3. Հայեր զգուեցան այս ողբերգութենէն. հայ նախարարները դժգոհ էին Հռոմի պարտադրած այս թագաւորներէն, ուստի 53 թուականին դիմեցին պարթեւներու օգնութեան: Պարթեւները վտարեցին Հրադամիզը եւ Հայաստանի գահին բազմեցուցին իրենց թագաւորին եղբայրը՝ Տրդատը: Տրդատ Ա.ի թագաւորութիւնը սկիզբը դրաւ ծագումով պարթեւ Արշակունեաց հարստութեան, որ Հայաստանի վրայ պիտի իշխէր շուրջ 375 տարի եւ Իրանի մէջ իշխող այս գերդաստանի գլխաւոր ճիւղի անհետացումէն ետքն ալ պիտի վերապրէր մօտ 200 տարի:

1.2.6.4. Հայաստանի գահին վրայ Տրդատի յաջորդեցին Աշխադար (100-113), Պարթամասիր (113-114), Պարթամասպատ (116-117), Վաղարշ Ա. (117-140), Սոյեմոս (140-178), Սանատրուկ (178-216), Վաղարշ Բ. (216-217), Տրդատ Բ. կամ Խոսրով (217-238):

Այս ամբողջ շրջանին Հայաստան շարունակեց խառնուած մնալ Հռոմի եւ Պարթեւաստանի միջեւ մղուող կռիւներուն: Իր թագաւորական նոր հարստութեան ծագումին բերումով՝ Հայաստան անխուսափելիօրէն պարթեւներու կողմը կը բռնէր: Հայաստան տեսակ մը կռուախնձոր դարձած էր Հռոմի եւ Պարթեւաստանի միջեւ: Անոնք կատաղի պատերազմներ մղեցին իրարու դէմ՝ Հայաստանը ամբողջութեամբ նուաճելու համար, բայց երբեք չկրցան վերջնականապէս տիրել անոր:

1.2.6.5. Յետադարձ հայեացքով ընդհանուր ակնարկի մը մէջ առնենք անցքերը այն երկուքուկէս դարերուն, որոնց ընթացքին հռոմէացիներու եւ պարթեւներու միջեւ ինկած Հայաստանը յաջողեցաւ պահպանել իր անկախութիւնը, առնուազն՝ իր ինքնավարութիւնը, այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ գրեթէ բովանդակ ծանօթ աշխարհը Հռոմէական Կայսրութեան մէջ պարփակուած էր: Ինչպէս դիտել կու տայ Շափօ, «Դրացի երկիրներուն հակառակ, Հայաստան բնակուած էր ռազմիկներու ցեղով մը: Անոր տկարութիւնը չէր ուրեմն որ զինք կը դարձնէր հակամարտութեանց գետին, այլ իր դիրքը»:

Հայաստան բնական ամրոց մը ըլլալով, այդ օրերուն (ինչպէս մեր օրերուն) իրօք կ'իշխէր Միջին Արեւելքին: Հռոմի ծեռքին մէջ Հայաստան մը տեսական սպառնալիք մըն էր պարթեւներու կայսրութեան ամենահարուստ մասն եղող Միջագետքի համար: Աւելին, Հայաստանի դիրքը կարելիութիւն կը ստեղծէր Հռոմին՝ ուղղակի հարուածելու պարթեւները անոնց պետութեան կեդրոնին՝ Իրանի մէջ: Միւս կողմէ, պարթեւներու ծեռքին մէջ Հայաստան մը կը նշանակէր պարթեւներու գերազանցութիւնը Անդրկովկասի մէջ, նաեւ ուղղակի անցք դէպի Սեւ Ծով, այսինքն, առեւտրական մեծ ձամբաներէն մէկուն ելակէտին տիրացումը: Միեւնոյն ատեն, այդ ուղղակի սպառնալիք էր Հռոմէական Կայսրութեան ամենէն հարուստ նահանգներէն եղող Սուրիոյ, Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ համար:

Հետեւաբար, հակառակորդ կողմերէն ոչ մէկը թոյլ կրնար տալ որ Հայաստան պարզապէս կցուի միւսին:

Ուրեմն ի՞նչ կեցուածք որդեգրել՝ ամբողջապէս անկախ մեծ Հայաստան մը, Հռոմը պարթեւներէն բոլորովին բաժնող մեծ պետութիւն մը: Այս անընդունելի էր

թէ՛ հռոմէացիներուն եւ թէ՛ պարթեւներուն համար, որովհետեւ երկուքն ալ չէին մոռցած Մեծն Տիգրանի հսկայ հզօրութիւնը:

Հռոմի եւ Պարթեւաստանի միջեւ բաժանո՞ւմը: Այդ եւս յարմար լուծում չէր: Կը մնար միայն մէկ լուծում – իբրեւ անկախ պետութիւն Հայաստանի հողային ամբողջականութիւնը՝ գերակայութեամբը սահմանակից կայսրութիւններէն մէկուն կամ միւսին:

Այս լուծումն էր որ հռոմէացիք եւ պարթեւներ որդեգրեցին, բայց գործադրութեան եղանակին շուրջ երբեք չկրցան համաձայնութեան գալ: Այսպիսով, Հայաստան անոնց միջեւ տեւական պայքարի եւ պատերազմներու պատճառ դարձաւ:

1.2.6.6. Պարթեւները կը փափաքէին ամբողջապէս անկախ Հայաստան մը՝ իր բնական սահմաններուն մէջ: Անոնց գլխաւոր ցանկութիւնն էր, հնարաւորութեան պարագային, Հայաստանի գահին վրայ տեսնել իրենց արքայական Արշակունի ընտանիքէն իշխան մը (այս նպատակին մէջ անոնք յաջողեցան): «Հայագիտական նոր քննութիւններով կը պարզուի որ պարթեւները հայկական գիւտարական դասը եղած են, իսկ Արշակունիները ունին հայկական ծագում»: Հռոմ, ընդհակառակը, կ'ուզէր իր գերիշխանութեան տակ ինքնավար Հայաստան մը (ինչպէս տեսանք՝ Հռոմի դրածոյ իշխողներ եղան Ք. Ե. 1-100 թուականներուն): Հռոմ շատ կարեւորութիւն չէր տար թագաւորի ինքնութեան, պայմանաւ որ հայոց գահին բազմողը հաւատարիմ ըլլար իրեն եւ Հռոմի կայսրը մեծարէր: Այս քաղաքականութիւնը բազմաթիւ դժուարութիւններու բախտեցաւ ամենէն առաջ հայոց կողմէ. ազգային զօրաւոր կուսակցութիւն մը, կռթնելով պարթեւներուն վրայ, երկար ատեն պայքարեցաւ Հռոմի եւ հայոց հռոմէամէտ թագաւորներուն դէմ: Հռոմ Հայաստանի հետ բազմաթիւ աննպաստ փորձեր ունեցաւ:

Երբ Հռոմ Հայաստանի գահին վրայ կը դնէր Հռոմի մէջ մեծցած հայ կամ արեւելքցի իշխան մը, վերջինս չափազանց օտար կ'ըլլար երկրի մտայնութեան՝ տեղացի ազնուականութեան հետ կարենալ լեզու գտնելու համար: Երբ տեղացի իշխան մը կ'ընտրէր, նոյնիսկ Հռոմի համակիր, ան ալ չէր կրնար դէմ կենալ ազգային կուսակցութեան եւ մեծամասնութիւն կազմող պարթեւամէտ ազնուականութեան: Հագուագիւտ յատկութիւններու միացումովն է որ այսպիսի իշխան մը Հռոմի օժանդակութեամբ կը յաջողէր ինքզինք պարտադրել եւ գահին վրայ մնալ:

1.2.6.7. Ծագումով քամական Սասանեանները պարթեւներու ձեռքէն Իրանը խլելէ ետք, վտանգ կը համարէին Արշակունեաց հարստութեան մը գոյութիւնը Հայաստանի մէջ: 228-էն սկսած Սասանեանները յարձակումի անցան Հայաստանի դէմ, բայց միշտ ետ մղուեցան: 230-ին սկսաւ Սասանեաններու մեծ պատերազմը Հռոմի դէմ: Խոսրով (կը կոչուի նաեւ Տրդատ Բ.) թագաւորի Հայաստանը Հռոմի կողքին կանգնեցաւ: 232-ին Սասանեանները յարձակեցան Հայաստանի վրայ: Կիպոն հետեւեալ ձեւով կ'արտայայտուի այդ պատերազմին մասին. «Սասանեանները պարտութեան մատնեցին Արշակունեաց տոհմը: Բայց կար այդ տոհմի անթիւ արքաներէն մէկը՝ Հայաստանի Խոսրով Ա. թագաւորը, որ յաղթական դիմադրեց անոնց: Ապաւինած իր երկրի բնական ոյժին, Հռոմի հետ դաշնակցութեան եւ, ամէն բանէ առաջ, իր քաջութեան՝ ան պաշտպանեց Հայաստանը: Ան անպարտելի մնաց երեսուն տարի տեւած պատերազմին ընթացքին: Սասանեանները զայն ուրիշ կերպ պարտութեան մատնել չկրցան, եթէ ոչ դաւադրաբար սպանել տալով»:

Խոսքով Ա. թագաւորը սպանել տալէ ետք Սասանեանները իրենց բոլոր ոյժերը կեդրոնացուցին Հայաստանի դէմ եւ զայն գրաւեցին:

1.2.6.8. Դիոկղետիանոս կայսրը Արեւելք հասաւ եւ կռիւ մղեց Սասանեաններու դէմ: Ան Հայաստան դրկեց ընտրեալ զօրամասերէ բաղկացած 25.000-նոց բանակ մը: Դիոկղետիանոս անձամբ կը հրամայէր Միջագետքի վրայ յարձակող հռոմէական զօրաբանակին: Անոր միացան հայկական ոյժերը: Բայց պատերազմին բախտը վճռուեցաւ Հայաստանի մէջ: Սասանեանները 297-ին հոն բախտորոշ պարտութիւն կրեցին: Այս պատերազմը Հայաստանի պատմութեան ամենէն փառապանծներէն եղաւ: Հռոմի այս յաղթական հակայարձակման մէջ Տրդատ Գ.ի եւ հայկական բանակին դերը շեշտած են նաեւ օտար պատմագէտներ:

1.2.7. Հայաստանի քրիստոնէութեան Դարձը (288-301)

1.2.7.1. Տրդատ Գ.ի թագաւորութեան ատեն տեղի ունեցաւ Հայաստանի քրիստոնէութեան դարձը: Այս դէպքը ընդմիշտ վճռեց հայ ժողովուրդին ճակատագիրը:

1.2.7.2. Հայաստանի քրիստոնէացումը առանց դժուարութեան տեղի չունեցաւ, ոչ ալ առանց արիւնալի դրուագներու՝ բնակչութեան մէկ մասին իր հաւատալիքներուն բուռն կապուած ըլլալուն պատճառով: Դիմադրութիւնը կատաղի եղաւ մասնաւորաբար Տարօնի շրջանին մէջ, ուր կը գտնուէր Աշտիշատի հեթանոսական մեծ սրբատեղին՝ ազգային պանթէոնի աստուածներուն նուիրուած տաճարներով: Հազարաւոր քուրմեր կա՛մ բնաջնջուեցան, կա՛մ լքեցին Հայաստանը, կա՛մ ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, հեթանոսական տաճարներն ու հայկական ճարտարապետութեան գլուխգործոցները քանդուեցան, անոնց ակերակներուն վրայ Գրիգոր Լուսաւորիչ կառուցել տուաւ եկեղեցիներ, ինչպէս Էջմիածինը, որ նոյնպէս հեթանոսական տաճարի մը վրայ կառուցուած է:

Այս կռիւներուն հետեւանքը ոչ միայն տաճարներու քանդումն եղաւ, այլ նաեւ, անխոհեմ արարքով մը, կորուստը հեթանոս Հայաստանի պատմութեան գրեթէ բոլոր հետքերուն եւ վաւերագիրներուն, որոնք պատմական մեծ շահեկանութիւն ունէին, ուստի անոնց անհետացումը անդարմանելի կորուստ է:

1.2.7.3. Հայաստանեայց Եկեղեցին հարստութիւններով օժտուեցաւ. ան ժառանգեց հեթանոսական տաճարներուն ստացուածքները, տէր դարձաւ նաեւ նոր կալուածներու՝ հողի եւ եկամուտի ձեւի տակ: Այսպիսով, ան ձեռք բերաւ 10.000 հողագործական շահագործելի կալուածներ, որոնք գործածեց ազնուականութեան օրինակով: Օրինակ, պատերազմի ատեն Եկեղեցին պէտք է հայթայթէր 5.000 ձիաւոր եւ 4.000 հետեւակ զինուոր:

1.2.7.4. Երկրի մը մէջ, ուր հաւատքը միշտ սպառնալիքի տակ էր, զինուորական կրթութիւնը նկատուած էր կրօնական կրթութեան անհրաժեշտ լրացուցիչը: «Տիրոջ խորանին առջեւ անոնք պատարագ կը մատուցէին, ապա երբ պարագաները պահանջէին, անոնք ժողովուրդը պատերազմի կ'առաջնորդէին»: Մեծն Ներսէս, Սահակ Պարթեւ, Մեսրոպ Մաշտոց եղան միեւնոյն ատեն թէ՛ ռազմիկ եւ թէ՛ հոգեւոր գործիչ: Հայաստան եղաւ թերեւս առաջին երկիրը, որ արտադրեց այսօրինակ կղերականներ, որոնք նոյն ատեն գործի մեծ մարդիկ էին, «ամենահազուագիւտ եւ ամենաիրական միաձուլումը»:

1.2.8. Հայաստան Արշակունեաց Հարստութեան Վերջին Թագաւորներուն Օրով (330-428)

1.2.8.1. Տրդատ Գ.ի մահէն ետք Հայաստան իր պատմութեան դժուարին մէկ շրջանը թեւակոխեց: Պատճառը, մասամբ, իր կարգ մը թագաւորներուն ապիկարութիւնն էր, մասամբ՝ ներքին պայքարները, իսկ ամէն բանէ առաջ՝ արտաքին ազդակներու յեղաշրջումը, մանաւանդ Սասանեաններու հզօրութեան աճն ու Հռոմէական Կայսրութեան տկարացումը: Նկատի ունենալ նաեւ Հռոմէական Արեւելեան Կայսրութեան (Բիզանդական Կայսրութիւն) անկարողութիւնը, որ այլեւս երբեք պիտի չունենար Հռոմի մեծութեան օրերուն հաւասար ոյժ եւ որուն քաղաքականութիւնը երբեմն պիտի մոռնայ հռոմէական քաղաքականութեան անխախտ սկզբունքները: Բիզանդիոն անբարեացակամ քաղաքականութիւն վարեց Հայաստանի նկատմամբ, ինչը հետագային կործանիչ եղաւ ո՛չ միայն Հայաստանի, այլ նաեւ իր համար:

1.2.8.2. Ներքին պայքարներուն պատճառները հայ ազնուականութեան անհնազանդութիւնն ու կարգապահութեան պակասն են:

Հայաստան Արեւմուտքի երկիրներէն շատ առաջ ճանչցաւ աւատապետական իրաւակարգը՝ հզօր ազնուականութեամբ մը, որ թէեւ իր ռազմական պարտականութեանց բարձրութեան վրայ գտնուեցաւ, բայց տկարացուց երկիրը իր անմիաբանութեամբ եւ փառասիրութիւններով:

Այս աւատապետական կարգերը շատ յաճախ կը փոխարինեն հայրենիքը, կը մասնատեն պետութիւնը, խռովութիւն կը սերմանեն իշխանութեան մէջ: Իրարու դէմ կամ իրենց թագաւորին դէմ պայքարող իշխանները առանց որեւէ խղճահարութեան կը զինակցին ուրիշ պետութեանց հետ եւ անոնցմէ օժանդակութիւն կը ստանան:

1.2.8.3. Տկարութեան այս պատճառներուն վրայ կ'աւելնան թագաւորական իշխանութեան եւ Հայ Եկեղեցիին միջեւ պայքարներէն ծագող ուրիշներ: Կաթողիկոսի պաշտօնը որդիէ որդի կը փոխանցուէր, եւ Եկեղեցին իր հարստութիւններով ու ստացուածքներով այլեւս չէր ներկայացներ միայն հոգեւոր զօրութիւն մը, այլ նաեւ թագաւորական իշխանութենէն գրեթէ անկախ եւ յաճախ անոր դէմ աշխարհիկ ոյժ մը:

1.2.8.4. Սասանեան Շապուհ Բ. արքան իր զօրքերը կեդրոնացուց Հայաստանի դէմ: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնեան ամբողջ չորս տարի հերոսաբար պաշտպանեց հայոց հայրենիքը: Այդ ատեն Շապուհ թակարդ լարեց Հայաստանի Արշակ Բ. թագաւորին եւ Վասակ Մամիկոնեանի համար. ան Հայաստանի արքան հրաւիրեց իր քով՝ անոր հետ հաշտութեան շուրջ բանակցելու պատրուակով, բայց զայն ձերբակալեց, միաժամանակ սպանել տուաւ Վասակ սպարապետը: Այնուհետեւ Շապուհ սկսաւ Հայաստանը քայքայել: Բայց հայ ժողովուրդը շարունակեց պայքարը՝ համախմբուելով Փառանձեմ քաջ թագուհիին շուրջ: Հայկական ոյժերն ամրացան Արտագերս ամրոցին մէջ: Շապուհ պաշարեց զայն: Բերդն անձնատուր եղաւ 14 ամսուան հերոսական դիմադրութենէ ետք միայն: Փառանձեմ թագուհին հրապարակաւ անպատուեցաւ, ապա սպանուեցաւ:

1.2.8.5. 369-էն 374 թագաւորած Պապը զօրացուց արքայական իշխանութիւնը եւ իրեն հնազանդեցուց մեծ աւատատէրերը: Ան պայքարի մէջ մտաւ Հայ Եկեղեցւոյ դէմ, որու հարստութիւններն ու հզօրութիւնը չափազանց մեծ կը թուէին իրեն: Ան

փակել տուաւ վանքերը, յայտարարելով, թէ վանականները երկրին աւելի օգտակար պիտի ըլլային ամուսնանալով: Բռնագրաւեց Եկեղեցւոյ սեփականութիւնն եղող ընդարձակ հողերուն կէսէն աւելին՝ մնացածը բաւարար սեպելով անոր կարիքներուն: Պապ զոհ գնաց Արեւելքի՝ այսինքն Բիւզանդիոնի դաւադրութեան:

Պապին յաջորդը՝ Վարագդատը (374-378) անարժան թագաւոր մը եղաւ: Յաջորդ թագաւորներուն օրով (Վաղարշակ՝ 378-380 եւ Խոսրով Գ.՝ 386-392), Հայաստան պառակտուեցաւ ներքին կռիւներով. երկու կուսակցութիւններ, մէկը Բիւզանդիոնի հովանաւորած, միւսը՝ Սասանեաններու, իրարու դէմ ելան (Բաժնէ՛, որ տիրես...): Հայաստան փառքի վերջին շրջան մըն ալ ունեցաւ Վռամշապուհ թագաւորի օրով (392-414), երբ Մեսրոպ Մաշտոց կատարեց հայոց գիրերուն գիւտը՝ 405-ին:

1.2.8.6. Արշակունեաց հարստութեան վերջ գտնելէն առաջ Հայաստանի գահին վրայ իրարու յաջորդեցին երկու թագաւորներ եւս. Շապուհ պարսիկ (416-420) եւ Արտաշէս Դ. (423-428: Այնուհետեւ, 428 թուականէն, Հայաստան կորսնցուց իր անկախութիւնը:

1.2.8.7. Բիւզանդիոյ Թէոդոս կայսրն ու անոր յաջորդները, իրենց անկարողութեան պատճառով, համակերպած էին Հայաստանը Բիւզանդիոնի եւ Սասանեաններուն միջեւ բաժնելու գաղափարին: 387-ին առաջին կարգադրութիւն մը եղած էր արդէն, երբ Բիւզանդիոն իրեն կցեց Հայաստանի արեւմտեան հատուածը: Արեւելեան հատուածը (Մուշի, Վանի ու Երեւանի շրջանները) շարունակեց մաս կազմել Հայաստանի թագաւորութեան, բայց՝ Սասանեաններու գերիշխանութեան տակ: Սասանեանները թոյլ տուին այս վիճակին շարունակումը մինչեւ 428, որմէ ետք Հայաստանը պարզապէս կցեցին Իրանին: Հայ աւատապետերու անգիտակից ընթացքը մեծ դեր ունեցաւ այս կցումին մէջ:

1.2.8.8. Ինչպէս որ կը շեշտէ Նանսէն, այս բաժանումը Բիւզանդիոնի քաղաքականութեան առաջին հիմնական սխալն եղաւ: Ջօրեղ, միացեալ եւ անկախ Հայաստան մը անգնահատելի արժէք պիտի ներկայացնէր Բիւզանդիոնի պաշտպանութեան համար Սասանեաններուն եւ իսլամութեան դէմ: Հայաստանի վերացումը ճեղք մը բացաւ, ուրկէ եկան անցնելու բազմաթիւ արշաւողներ:

1.2.8.9. Աւատապետական անիշխանութեամբ կաշկանդուած, ազնուականութեան կողմէ անդամալուծուած Հայաստանը այս վճռական շրջանին արքայական ոյժով չկրցաւ իր երկու մեծ թշնամիներուն դէմ համախմբել երկրին բոլոր ոյժերը՝ գերագոյն ճիգով մը բեկանելու այն ճակատագիրը, զոր իր հզօր դրացիները վճռած էին պարտադրել իրեն:

Իրականին մէջ, հայ մեծ աւատապետերն իրենք հասցուցին վերջնական հարուածները Հայաստանի թագաւորութեան. իրենց մոլորանքին մէջ, անոնք Սասանեաններէն պահանջեցին զիրենք ազատել Արտաշէս թագաւորէն:

Այս բաժանումներէն ետք այս վիճակը սա կամ նա ձեւով տեսեց դարեր շարունակ՝ կրջուելով Արեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստան անուններով:

***

1.3. Պասական պատմության էջերուն մէջ թաքնուած քաղաքական իրողութիւններ

Շատ մեծ, հետեւողական եռանդ ու երկար ժամանակ պահանջուեցաւ Բելի կամ չարի հետեւորդներէն՝ քայքայելու Հայաստանի իրարայաջորդ պետականութիւններն ու ջլատելու հայոց միասնականութիւնը:

Այս յամառ գործընթացը տեւեց մօտ 2500 տարի՝ մինչեւ մեր օրերը, սկսելով մարերու վերջին արքայից արքայ Աժդահակ/Նաբոնիտի հետ Տիգրան Երուանդեան արքայի ընդհարումէն: Տիգրան ջախջախեց Աժդահակը՝ աջակցութեամբ պարսից Աքեմենեան հարստութեան հիմնադիր Մեծն Կիրոսին:

Աժդահակի սերունդները չմոռցան իրենց նախապապի պարտութիւնը: Իսկ մեր արքաները նոյնիսկ չիմացան անոնց առկայութեան ու յիշաչար մտադրութեան մասին: Անոնք՝ Բելի կամ չարի հետեւորդները կրցան փլուզել հզօր Աքեմենեան Կայսրութիւնը՝ Ալեքսանտր Մակեդոնացին հրաւիրելով երկիրը գրաւելու, առանց բանակի դիմադրութեան հանդիպելու: Այդ ժամանակներուն վիշապագունները արդէն իսկ խնամհացած էին Պարսկաստանի սպարապետական տունը հանդիսացող պարթեւներէն ո՞մանց հետ՝ անոնց կին տալով: Ուստի Պարսկաստանի մէջ յառաջացած էին խառնածին պարթեւներ:

Պարսկաստանի հայ մնացած պարթեւ զինուորականներուն ձեռքով քանդեցին նաեւ Մակեդոնացի կայսրութեան յաջորդած Սելեւկեան Կայսրութիւնը:

Հերթը հասաւ յաջորդ պարթեւական հարստութիւնը կործանելուն: Երբ վիշապագուն Արտաշիր Սասանեան պալատական յեղաշրջումով գրաւեց պարթեւական գահը, Պարթեւական Կայսրութեան երկրորդ գահին տիրակալը՝ Հայաստանի Խոսրով արքան վրդովուեցաւ ու տասը տարի անընդհատ ասպատակեց Պարսկաստանը, նաեւ դիմեց այնտեղի իր ազգակիցներուն, որ վերականգնեն իրենց իշխանութիւնը, սակայն ձայն բարբառոյ յանապատի, քանզի անոնց մեծ մասը խնամհացած էր Սասանեան վիշապագուններուն հետ, եւ սուր չբարձրացուց անոնց դէմ:

Ահա այսպէս, վիշապագուններու Հայաստան ներթափանցմամբ սկսան հայոց պետութեան քայքայումն ու վերջնական անկումը: Հայաստան նախ բաժնուեցաւ երկու՝ բիւզանդական ու պարսկական մասերու, որոնք յետոյ այդ պետութիւններուն կցուեցան ուղղակի որպէս մարզեր:

Հետագային կազմաւորուած Բագրատունեաց թագաւորութիւնը երբեք չկրցաւ միաւորել ամբողջ Հայաստանը:

Ինչպէս Ծուռ Ղաւիթն ըսած է՝ «Ցեցը իմ մէջէն է»:

* * *